

Glava IV

KVISLINŠKA UPRAVA U SRBIJI U POSLEDNJOJ GODINI OKUPACIJE

VOJNO-POLITIČKA ŠITUACIJA U ZEMLJI I SVETU KRAJEM 1943. I POČETKOM 1944. GODINE

Kraj 1943. i početak 1944. predstavljaju značajnu fazu u daljem razvitku narodnooslobodilačkog rata i revolucije u svim krajevima Jugoslavije. U ovom periodu moglo se jasnije nego ikada ranije sagledati da je neizbežan slom hitlerovske Nemačke i fašističkih snaga u svetu uopšte, jer je antihitlerovska koalicija toliko ojačala da su nemačke jedinice trpele poraze na svim frontovima. Godine 1943, kada su Saveznici na svim frontovima definitivno preuzeli inicijativu, nisu je ispuštali iz ruku sve do kraja rata. Krajem 1943. Nemačka je prisiljena da se na svim bojištima brani. Jedinice Crvene armije nezadrživo su marširale prema Zapadu, približavajući se nemačkoj granici. Posle kapitulacije Italije¹ i velikih uspeha u borbi protiv Nemaca na Apeninskom poluostrvu, zapadni saveznici intenzivno su se pripremali za otvaranje Drugog fronta u Evropi.²

Ovakav razvoj događaja na Istočnom i Zapadnom frontu bio je od neocenjive važnosti za dalji razvitak narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji, jer je to dalo moralnu podršku i podstrek svim rodoljubivim snagama da nastave borbu protiv neprijatelja do konačnog oslobođenja naše zemlje.

Na jugoslovenskom ratištu krajem 1943. godine odigrali su se krupni vojno-politički događaji. Narodnooslobodilačka vojska izrasla je u snagu od 8 korpusa sa 26 divizija, u više samostalnih brigada, 108 partizanskih odreda i više manjih jedinica, u svemu oko 300.000 boraca, koji su okupatoru i njegovim saradnicima nanosili osetne gubitke u ljudstvu i ratnom materijalu. Svakodnevno su oslobođani novi gradovi i sela u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Sloveniji, Srbiji i Makedoniji. Slobodna teritorija obuhvatala je više od polovine celokupnog prostiranja Jugoslavije, koja se tada cenila na oko 130.000 km², sa više od 5.000.000 stanovnika.³ Narodnooslobodilačka vojska delovala je kao najjača oružana snaga protiv nemačkih trupa na jugoistoku Evrope. Saveznička strategija morala je da računa s tom snagom, koja je na vrlo koristan način, dejstvom u samom sistemu nemačke odbrane, doprinosila konačnom uspehu antifašističkih armija.

¹ Kapitulacija fašističke Italije izvršena je 8. septembra 1943.

² *Oslobodilački rat*, knj. II, str. 11.

³ *Isto*, I, 641; Vlado Strugar, *Rat i revolucija naroda Jugoslavije*, Beograd, 1962, 207.

Uporedo sa vojnim poredama, narodnooslobodilački pokret u Jugoslaviji postigao je i značajne političke uspehe. Na oslobođenim i okupiranim delovima Jugoslavije birani su novi organi demokratske vlasti — narodnooslobodilački odbori. Narodnooslobodilački front Jugoslavije, kao najšira i masovna politička organizacija, okupio je sve progresivne snage u zemlji za odlučnu borbu protiv okupatora i njegovih pomagača. Na Drugom zasedanju AVNOJ-a položeni su temelji državnom i društvenom uređenju nove Jugoslavije i donete odluke koje su bile od dalekosežnog značaja za budućnost naših naroda.⁴

Popularisanje odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a nastavljeno je u Srbiji i prvih meseci 1944. godine. Na tom poslu bili su angažovani članovi Pokrajinskog komiteta, okružni i sreski komiteti KPJ, partijske organizacije i štabovi partizanskih odreda i brigada NOVJ. Partijska tehnika Pokrajinskog komiteta, koja se nalazila u Beogradu, i tehnike okružnih komiteta KPJ umnožavale su odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a i slale ih rukovodstvima i organizacijama radi proučavanja. Osim toga, i dalje su pojedini komiteti izdavali proglase i letke u kojima su objašnjavali značaj stvaranja Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije kao privremene vlade, a osuđivali izbegličku jugoslovensku vladu, na čelu sa kraljem, koja je i dalje podržavala četnički pokret Draže Mihailovića. U vezi s tim Centralni komitet KPJ uputio je pismo Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju, u kome je rečeno između ostalog: „U pogledu kralja i monarhije držati se odluka AVNOJ-a, ne preterivati i ne pridavati kralju veći značaj nego što ga ima. Izbegavati sitne polemike i čuvati dostojanstvo. Ali na zborovima dozvoliti narodu da kaže svoje mišljenje o kralju i monarhiji.”⁵

Zahvaljujući povoljnom razvoju međunarodnih događaja i značajnim uspesima Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, narodnooslobodilački rat u Srbiji počeo je sve intenzivnije da se razvija. Redovi NOV i POJ su popunjavani svakodnevno novim borcima, dok se u kvislinškim redovima javljala sve veća dezorijentacija i znaci demoralizacije, pa su Nemci i bugarski okupatori u borbi protiv partizana sve više koristili jedinice četničkog pokreta Draže Mihailovića. Ono što naročito karakteriše razvoj borbe u Srbiji krajem 1943. i početkom 1944. jeste stvaranje većih vojnih formacija, brigada i divizija Narodnooslobodilačke vojske, jer je iskustvo iz prethodnih godina oslobodilačkog rata pokazalo da se ozbiljniji udarac okupatorima i kvislinškim jedinicama može naneti jedino stvaranjem većih partizanskih formacija.

⁴ O značaju odluka AVNOJ-a, a posebno NKOJ-a, kao njegovog izvršnog organa, PKKPJ za Srbiju izdao je letak u prvoj polovini februara 1944 (AIRPS, PKS, 490).

⁵ AS, PKS, 782. — O istom ovom pitanju Svetozar Vukmanović Tempo uputio je 11. marta 1944. takođe pismo Pokrajinskom komitetu KPJ (AIRPS, PKS, 510).

KVISLINZI U BORBI PROTIV NOP-a U PRVOJ POLOVINI 1944. GODINE

U poslednoj godini okupacije, glavni zadatak svih neprijateljskih snaga bio je borba protiv narodnooslobodilačkog pokreta, koji je poprimio široke razmere, slično kao i 1941. godine. Pored znatnih oslobodilačkih snaga u Srbiji, na njenim jugozapadnim granicama još od kraja 1943. godine neprekidno su iz istočne Bosne i Sandžaka prodirali delovi Operativne grupe divizija NOVJ, što je unosilo strah i trepet u redove neprijatelja. Zbog svega toga okupatori su najveći deo svojih snaga koncentrisali u pravcu jugozapadne Srbije, gde je ponovo ostvarena saradnja četnika, Nemaca i kvislinga. Gledajući u celini, početkom 1944. godine u ovom delu okupirane Jugoslavije, došlo je do snažnijeg zbijanja neprijateljskih snaga u borbi protiv Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. U pismu Pokrajinskog komiteta od 1. januara 1944. rečeno je u vezi s tim: „Situacija u Srbiji razvija se tako da Nedić i Draža i Nemci, prelaze na otvorenu saradnju. Blede razlike između prve dvojice malo se razlikuju i po načinu delovanja i službe okupatoru i po parolama. Mobilizacija i jednih i drugih sprovodi se uz pomoć Nemaca. Na terenu okruga beogradskog zajedno deluju Nemci, Nedićevci, Specijalna policija i četnici. Narod se odupire pokušajima i jednih i drugih za mobilizaciju. U svom besu dražinovci su u selu Vraniću, blizu Beograda, ubili 60 ljudi, žena i dece. Ubijali su decu u naručju majki. Ide se ka sve većem i potpunom rasrinkavanju četnika Mihailovića. Naš osnovni zadatak je razbijanje te mobilizacije. Dejstvo naših odreda i njihov politički rad u masama je najbolje sredstvo.”⁶

Iz ovog pisma može se zaključiti da je PKKPJ, kao najviše partijsko rukovodstvo u Srbiji, bio svestan činjenice da su neprijateljske snage još bile nadmoćnije od partizanskih jedinica u Srbiji, bez obzira na vojno-političku situaciju u svetu i zemlji u tom periodu; da se one sve više zbližavaju da bi pružile poslednji otpor oslobodilačkim snagama i da u tim nastojanjima ne biraju sredstva, već vrše sistematske zločine nad stanovništvom Srbije.

Na osnovu nemačkih i kvislinških izvora saznajemo da su prvih meseci 1944. godine njihove snage bile sledeće: *Nemačke okupacione snage*: 5. policijski motorizovani puk na teritoriji Sjenica—Duga Poljana—Novi

⁶ AIRPS, PKS, 465, Pismo PKKPJ Nedeljku Karaičiću i Dragom Stamenkoviću.

Pazar; 3. dobrovoljački policijski puk „Srbija”, čije su komande bile smeštene u Beogradu, Kraljevu i Nišu; legija „Krempler”, koja je imala tri bataljona, u čiji su sastav bili regrutovani pripadnici albanskih i kvislinških trupa i muslimanske fašističke milicije u Sandžaku; zatim, 2. puk „Brandenburg” u rejonu Priboja i Prijepolja, 696. motorizovani bataljon poljske žandarmerije u rejanu Užica i Šapca; 5. puk za obezbeđenje železnica; 500. SS padobransko-lovački bataljon, čija je komanda bila smeštena u Kraljevu i više bataljona trećepozivaca. **Bugarske okupacione snage:** U Srbiji se i dalje nalazio 1. okupacioni korpus i delovi 1. armije, jačine oko četiri divizije. **Kvislinške snage:** Ruski zaštitnički korpus povećan je na pet pukova; Srpski dobrovoljački korpus u pet pukova imao je 10.258 ljudi (258 oficira, 4.500 podoficira i 5.500 vojnika); Srpska državna straža jačine od 13.100 ljudi (790 oficira, 6.810 podoficira i 5.500 vojnika); Srpska granična straža imala je u svom sastavu 5.605 ljudi (213 oficira, 4.421 podoficira i 971 vojnik). Prema tome, ukupno brojno stanje Nedićevih oružanih snaga na dan 1. aprila 1944. godine iznosilo je 28.963 ljudi.⁷

Iako je većina četničkih komandanata imala ugovore sa nemačkim komandantima o nenapadanju i o uzajamnoj saradnji protiv NOP-a, Nemci su gledali sa podozrenjem na brojčano jačanje četničkog pokreta; na sporadične akcije pojedinih četničkih komandanata protiv nemačkih jedinica i Srpskog dobrovoljačkog korpusa. Prema nekim podacima, na početku 1944. godine četnici DM imali su u Srbiji oko 30 korpusa, sa po 500 do 2.000 ljudi, s tim što je svaki korpus „pokrivao” teritoriju jednog do dva okruga. Računalo se da su četnici DM tada imali ukupno oko 40.000 ljudi pod oružjem.⁸ Četnička mobilizacija je takođe smetala nemačkim snagama, jer je to remetilo planove za mobilizaciju u kvislinške vojne formacije. Sve je to dovodilo do sukobljavanja interesa, pa su na sastanku 1. februara 1944. nemački komandanti: Vajks, komandant Grupe armija „F”, Felber, komandant Jugoistoka, i Nojbaher, specijalni opunomoćenik Ministarstva spoljnih poslova Rajha, konstatovali da se većina četničkih vođa nije držala ugovora i da, stoga, ne treba produžavati ugovore, nego napasti neposlušne četničke vođe.⁹

⁷ AVII, fond NDH, kut. 88, br. 1/6, Izveštaj ustaškog oficira za vezu pukovnika Andrića od 1. IV 1944. — Andrić je u istom izveštaju pisao o problemima Nedićeve vlade da popuni ljudstvom svakodnevne gubitke u borbi protiv partizana: „Iako je srpska vlada širila lažnu propagandu o snazi svoje vojske, koja, tobože, ima preko 100.000 vojnika... uspeo mi je dobiti tačnije podatke. Ukupan je broj 28.969. Prema odobrenju Vođe Rajha, prilikom posete Nedića Hitleru, izgleda da mu je obećano 5 bataljona pretvoriti u pukove. To znači od predašnjih 5.000 (sada 10.000) ljudi da povisi najviše na 25.000, dakle još za 15.000. Time bi srpska vojska mogla imati do 45.000 ljudi. Sve to zavisi od dovoljnog broja oficira, odeće i oružja. Oficiri neće u Nedićevu vojsku, a pogotovu među ljotićeve, a odeće i oružja slabo dobijaju od Nemačaca, koji su ih već prozreli kao nepouzdanu. Radi toga, svaki puk ima za sad samo po dva bataljona, a treći se uspostavlja, ali bez uspeha, jer nema dovoljno oružja i odeće.”

⁸ V. Glišić, n. d., 216; V. Strugar, n. d., 267.

⁹ AVII, NAV, N-T-501, 256/1-20. — Interesantno je da je Nedić odmah bio obavешten da se četnici D. M. ne pridržavaju sklopljenih ugovora. U vezi

Iz izloženog se vidi da su neprijateljske snage u Srbiji, čak i prvih meseci 1944. bile veoma jake i da su imale više od 200.000 ljudi, od čega su samo kvislinške vojne formacije i četnici DM imali blizu 80.000. Kada je reč o kvislinškim vojnim formacijama, zanimljivo je da je u periodu koji analiziramo bilo više oficira i podoficira (16.992) nego, na primer, vojnika. Činjenica je da oficira nije bilo mnogo (1.261) i stalno je u kvislinškim krugovima isticano da se nove jedinice ne mogu formirati jer se oskudeva u rukovodećem kadru. Ali je zato podoficira bilo iznad svih očekivanja (15.731), dok je vojnika bilo svega (11.971). Zbog čega je to tako bilo, teško je objasniti. Nijedan kvislinški niti, pak, nemački izvor ne daje odgovor na ovo pitanje. Pretpostavljamo da je reč o politici koju je Nedić vodio prema svojoj „oružanoj sili“. Naime, ona mu je u svakom pogledu bila nesigurna i da bi koliko-toliko stimulisao taj osnovni kadar, on ih je unapređivao, davao im više činove. Na taj način su imali i veće plate, a i veće odgovornosti u borbi protiv narodnoslobodilačkog pokreta.

Bez obzira na sporadične nesuglasice između Nemaca, kvislinga i četnika Draže Mihailovića, oni su i dalje gotovo uvek jedinstveno nastupali kada je bila u pitanju akcija protiv pripadnika oslobodilačkog pokreta. To se vidi i iz pisma Bogoljuba Stojanovića Tine, člana Okružnog komiteta KPJ za Požarevac i komesara Požarevačkog partizanskog odreda, koje je 26. februara 1944. uputio Pokrajinskom komitetu KPJ: „Sa sigurnošću mogu da konstatujem da je današnja naša situacija teža nego li leta i proleća 1943, jer smo, pored gubitaka iz redova Partije i simpatizera i gubitaka rukovodilaca, imali gubitaka i u odredu. Moguće je da će situacija olakšati sukob između četnika i Nemaca.“¹⁰

Međutim, najveći problem Nedićeve vlade bio je u tome što je sve teže mogla da nadoknadi gubitke u ljudstvu i vojnoj opremi u borbi protiv jedinica NOVJ. A ljudstva i opreme trebalo im je više nego, na primer, 1942. i 1943. godine, jer je znatan broj boračkog i rukovodećeg kadra iz Srpske državne straže stupao u četničke odrede DM ili je s njima saradivao. Pored toga, ogroman broj ljudstva iz sastava kvislinških vojnih formacija ginuo je u svakodnevnim borbama protiv partizanskih odreda i jedinica NOVJ. Prema nemačkim izvorima, samo u periodu od 15. marta

s tim on 14. II piše svojim ministrima: „Izveštavamo vas radi znanja i ravnjanja, kao i daljeg najhitnijeg naređenja područnim organima, da je sporazum o primirju sa jedinicama DM prestao da važi od 12. o. m.“ (AVII, br. 23/1-1, k. 1.). Ministarstvo unutrašnjih poslova Nedićeve vlade odmah je akt identične sadržine uputilo okružnim načelnicima. Njima je 21. II 1944. upućen novi raspis koji je lično Nedić potpisao: „Od vašeg vođe SS i policije primljen je akt sledeće sadržine: ‚Pokret DM i pored zaključenih ugovora o primirju sa vojnim zapovednikom Jugoistoka — produžio je borbu protiv okupatorske sile i u mnogobrojnim napadima povredio je suvereno pravo srpske vlade. Zbog toga je bilo potrebno da se protiv ovog pokreta ponovo preduzmu mere shodno postojećim ratnim zakonima. Pošto su ugovori o primirju uneli izvesnu nesigurnost u vama potčinjenoj egzekutivi, to molim da vašim policijskim nadležstvima i jedinicama objasnite da će se svaka pripadnost pokretu DM, kao i svaka veza ili pomoć smatrati kažnjivom i goniti — kazniti“ (AVII, reg. br. 17-1, f. 14, k. 136).

¹⁰ AIRPS, PKS, 486.

do 15. avgusta 1944. godine izbačeno je iz stroja više od 5.000 pripadnika SDS i SDK.¹¹ Zbog svega ovoga kvislinška uprava u Srbiji ulagala je maksimalne napore da što više ljudstva mobilise u svoje redove, odnosno u službu okupatora. Da bi zaštitila pojedine objekte, koji su bili od posebnog interesa za nemačku ratnu privredu, „vlada narodnog spasa“ pribegavala je obrazovanju pozadinskih vojnih efektiva, nešto slično seoskoj pomoćnoj miliciji. Tako je 1. aprila bio formiran jedan novi odred pod nazivom „General Nedić“, u jačini od 150 ljudi, pod komandom Blaška Mihailovića. Njegov je zadatak bio da Senjsko-resavske rudnike čuva od napada partizana.¹² Slična kvislinška jedinica, pod nazivom „Resava—Ravanica“ i pod komandom vojvode Majstorovića, obrazovana je u iste svrhe 25. maja 1944. godine.¹³

S obzirom na to da je bilo sve više ranjenih kvislinških oficira i podoficira u borbama protiv partizana, Nedićeva vlada propisala je 4. aprila Uredbu o obaveznoj službi lekara u kvislinškim vojnim formacijama.¹⁴ Pored toga, bila je propisana Uredba da svaki ranjeni vojnik, podoficir ili oficir u borbama protiv partizana, dobije novčanu naknadu od 6.000—20.000 dinara, zavisno od stepena njegove nesposobnosti. Porođice poginulih takođe su dobijale otpremninu od 100.000—200.000 dinara, zavisno od funkcije koju je poginuli obavljao.¹⁵ Pripadnicima kvislinških vojnih formacija koji su se posebno „isticali“ u borbama dodeljivana su vojna odlikovanja i novčane nagrade, kako bi i ostale „stimulisali“ na beskompromisnu borbu protiv oslobodilačkih snaga u Srbiji.¹⁸

Nedić je takođe morao da popunjava redove svojih najbližih saradnika. Osmog marta 1944. pripadnici D. Mihailovića ubili su šefa njegovog kabineta, Miloša Masalovića, pa je na njegovo mesto postavljen brigadni general Miodrag Damjanović.¹⁷ Devetnaestog maja bio je takođe likvidiran od pripadnika DM državni sekretar u Predsedništvu Ministarskog

¹¹ AVII, NAV, N-T-311, 195/968.

¹² AVII, NAV, N-T-501, 256/399, Pismo Komande JI-a, 1. IV 1944, Nedićevoj vladi.

¹³ AVII, NAV, N-T-501, 256/831.

¹⁴ *Službene novine*, br. 2, 4. I 1944. — U jednom delu citirane uredbe stajalo je: „Gl. 1. Svi mladi lekari koji nisu odslužili svoj vojni rok, mogu biti pozvani na rad kod srpskih državnih odreda najviše na 12 meseci. Cl. 2. Svi oni stariji lekari koji su odslužili svoj vojni rok, a nisu navršili 45 godina starosti, mogu biti pozvani na obavezan rad kod srpskih oružanih odreda do 6 meseci.“

¹⁵ AVII, Nća, br. 33/4, k. 1a.

¹⁶ Komanda SDS tražila je 6. IV 1944. od Oblasne komande SDS u Krajevju da dostavi spisak osoba koje predlaže za odlikovanja (ARP, Nća, B-23/1316). — Okružna komanda u Valjevu aktom od 31. V tražila je od komandanta Srpske državne poljoprivredne straže spisak za 8 podoficira i stražara koji su se najviše istakli u borbi protiv komunista, radi nagrade od po 2.000 din. (ARP, V-1/296). — Naredbom br. 51 k-de SDS od 29. VI 1944. pohvaljeno je žandarmerijsko osoblje svih stanica u požarevačkom okrugu „za uspešan i požrtvovan rad u vremenu od 19. januara do 27. maja 1944. godine, zbog hapšenja 33 člana komunističkih organizacija u rudniku Kostolcu i njihovoj predaji nemačkim vlastima“ (AJ, f. 59/941).

¹⁷ AVII, NAV, N-T-501, 256/243; AS, m-br. 5-169/44, neregistrovano.

saveta Cvetan Đorđević. U vezi sa ubistvom Nedićevog šefa kabineta *Novo vreme* je u broju od 27. maja pisalo: „Kako se iz objavljenog komünikea i rezultata istrage vidi, pokojni Masalović nije pao od ruke onih protiv kojih se poslednje tri godine svoga života borio; njega nisu ubili agenti komunističke partije, kojoj je pokojnik bio najavio borbu do istrebljenja, nego njegovi bivši nedostojni drugovi, oni koji su trebali da ga pomažu i brane.“¹⁸

U stvari, bio je to obračun, koji je još trajao između pripadnika DM i Ljotićevog „Zbora“. Đorđević i Masalović su bili funkcioneri Nedićeve vlade, ali ujedno i funkcioneri „Zbora“. Masalović je imao čak i dva sina u jedinicama SDK. Da napomenemo da je 17. jula likvidiran okružni načelnik u Zaječaru. Tokom 1943. i 1944. pripadnici NOP-a likvidirali su i oko 70 predsednika opština i delovođa i mnogo drugih kvislinških funkcionera, koji su verno služili Nedićevoj vladi, odnosno nemačkim okupacionim vlastima.¹⁹ Ovako velike gubitke, bez obzira na to ko ih je prozrokovao, srpska kvislinška uprava teško je mogla da nadoknadi. Sve veći broj ljudi, čak i onih koji su do tada bili naklonjeni Nedićevoj vladi, video je da je skoro kapitulacija fašističke Nemačke neminovna, a time i krah Nedićeve vlade. Zbog toga su odbijali gotovo svaku službu.

Međutim, najviše su Nemci pa i većina Nedićevih ministara polagali nade u Srpski dobrovoljački korpus. Računali su u datoj situaciji da je jedino on sposoban da se ozbiljnije suprotstavi nadiranju jedinica NOVJ sa jugozapada. Zbog toga su nastojali da ovu kvislinšku vojnu formaciju ojačaju i većim brojem ljudstva i modernim naoružanjem, odećom, obućom i drugom ratnom opremom. Na opasnost od upada u Srbiju delova Operativne grupe divizija NOVJ, ukazao je Felber 4. marta u pismu, Komandi 1. bugarskog okupacionog korpusa rekavši, između ostalog, „da Tito ima nameru da napadne srpsku oblast“.²⁰ Slično upozorenje uputio je Majsner u pismu Milanu Nediću 20. marta 1944: „Treba računati sa zaoštavanjem situacije na zapadnoj granici Srbije, pošto Tito hoće da upadne u Srbiju s jakim snagama iz istočne Bosne i Crne Gore. Prepadi na okupacione snage su popustili, a na zemaljske odrede su ojačali.“²¹

Komanda Jugoistoka svojim aktom od 12. aprila 1944. predložila je Komandi Vermahta da se Srpski dobrovoljački korpus reorganizuje i prilagodi novim uslovima borbe; da se, analogno tome, poveća na pet (pukova i da svaki puk ima tri bataljona, a bataljoni po četiri čete. Mesec dana kasnije Hitler je lično odobrio to povećanje.²² Međutim, bilo je veoma teško regrutovati toliki broj novog ljudstva. Jer je malo ljudi htelo dobrovoljno da stupi u ovu tako kompromitovanu kvislinšku vojnu formaciju, a mobilizacija nije išla lako. Pokušavalo se sa obrazovanjem nekoliko škola za oficire i podoficire SDK po većim centrima Srbije, ali

¹⁸ *Novo vreme*, 27. V 1944; AVII, Nća, k. 66-s, f. 37, dok. 615.

¹⁹ *Novo vreme*, 17. VII 1944; AVII, Nća, br. 12/1-1, k. 30.

²⁰ AVII, NAV, N-T-501, rol. 256, S-214, 217, 225.

²¹ AVII, NAV, N-T-311, 189/224.

²² AVII, NAV, N-T-501, 256/471.

ni time se problem nije rešavao, jer mnogi pripadnici „Zbora“ nisu više hteli ni da pohađaju ovakve škole.²³ Mnogi nemački izvori kazuju da je u jedinicama SDK, iako su one najviše cenjene, bilo dosta problema organizacije prirode, nesistematskog rada na mobilizaciji novog ljudstva, čak i masovnog dezertiranja.²⁴

Da bi kvislinške jedinice učinila efikasnijim u borbi protiv NOP-a na jugu Srbije, Komanda Jugoistoka je izdala naredbu Milanu Nediću, 10. maja 1944, da obrazuje specijalne, ili leteće, jedinice SDK. Neki su ih tada nazivali i „udarnim“. Tako je 13. maja formirana jedna brdska jedinica, 18. maja Prvi gvozdeni puk, 26. maja Drugi dobrovoljački gvozdeni puk; 30. jula komandant SDK Košta Mušicki proizveden je u čin brigadnog generala.²⁵ Pripadnici SDK upućivani su gotovo u sve krajeve Srbije, kada je trebalo ozbiljnije se suprotstaviti jedinicama NOVJ. Tako je Nedić 15. maja izdao naredbu da se 4. puk SDK može upotrebiti u „čišćenju“ sela Lipe, u blizini Smedereva, gde je tada operisao Kosmajski partizanski odred.²⁶ Pripadnici SDK imali su tu „sreću“ da su njihove borce, oficire i podoficire, ranjene u borbi protiv partizana (a taj broj nije bio mali), slali u većini slučajeva na lečenje u Beč, gde su specijalisti pa i nega nesumnjivo bili na većem nivou.²⁷ Srpski kvislinški predsednik je odao javno priznanje 3. juna 1944. pripadnicima SDK, kao najvećim srpskim borcima u borbama protiv partizana: „Srpski dobrovoljci herojski se bore protiv komunističke banditske kuge. Njihovi uspesi istaknuti su sa priznanjem nedavno u izveštaju Vrhovne komande nemačke oružane sile. Onako, kako su se u životu hrabro borili na strani nemačkih nepobedivih trupa, onako počivaju njihovi mrtvi bratski sa nemačkim junacima sjedinjeni u istoj zemlji. Oni su jemci da će se Nemci i Srbi, koji su se usled tragičnog sticaja okolnosti dva puta sukobili kao protivnici, ubuduće zajednički boriti za zajedničku pobedu i za buduću bolju Evropu.“²⁸

²³ AVII, NAV, N-T-501, 256/692, iz akta Feldkomandanture u Šapcu, 6. V 1944, vidi se da je tada bilo u školi SDK u ovom gradu 22 oficira i 66 podoficira.

²⁴ AVII, NAV, N-T-501, 256/842-5, Izveštaj Komande JI Komandi Vermahta, 28. V 1944.

²⁵ AVII, NAV, N-T-501, 256/729; ARP, P-17/186; AVII, Nća, br. reg. 23/2-1, k. 50; *Novo vreme*, 9. VII i 30. VII 1941.

²⁶ AVII, NAV, N-T-501, 256/744.

²⁷ *Novo vreme*, 22. II 1944. pisalo je u vezi s tim: „Ali među ovim brojnim Srbima nalazi se i više naših ranjenih dobrovoljaca koji su poslani na specijalno lečenje i negu. Povređeni mahom u borbi protiv partizanskih elemenata u Srbiji. Većina njih su mladići sa sela, koji su u srpskim uniformama išli u najteže borbe za spas i mir u zemlji. Oni ulivaju veru i poštovanje baš svojim držanjem sada kao teški bolesnici.“

²⁸ *Novo vreme*, 3. 4, 5. VI 1944. — Šef Vaspitnog odeljenja SDK, Ratko Parežanin, pisao je Ljotiću 14. IV 1944. sa terena u okrugu Kraljeva o „prega-larstvu dobrovoljaca u borbama protiv partizana: „Nemojte shvatiti ovo pismo kao kakvo iscrpnije obaveštenje, nego kao samo toplo sećanje svih nas koji smo ovde, koji u vama gledamo svoga neumornog i sjajnog prijatelja, koji kao pravi otac pomaže ovoj junačkoj deci da odolevaju nevoljama i teškoćama i da čiste partizanske horde sa svetog tla majke Srbije!“ (AVII, Nća, br. 34/9-1, k. 27).

Komanda Jugoistoka redovno je zahtevala od Nedićeve vlade da se jedinicama SDK poklanja posebna pažnja, kako u pogledu ishrane, obuće, odeće, obezbeđenja životne egzistencije njihovih porodica, tako i u pogledu njihovih mesečnih prinadležnosti, kako bi se bolje borili protiv jedinica NOVJ. Takvo jedno oštro upozorenje „vladi narodnog spasa“ uputio je Majsner 24. januara,²⁹ a 14. aprila 1944. Hans Felber lično poslao je pismo Milanu Nediću slične sadržine: „S iskrenim žaljenjem sam u više navrata čuo da su bataljoni SDK poslednjih meseci primali samo polovicu pripadajuće plate. Pošto su ti bataljoni u bliskom odnosu s nemačkim oružanim snagama koje ih naoružavaju i sa kojima se zajedno bore, to stanje ne može da i dalje ostane.“ U daljem tekstu citiranog pisma Nediću se imperativno nalaže da pripadnicima SDK u svakom pogledu pokloni više pažnje.³⁰ Nešto kasnije (7. V 1944) Felber je obavestio Nedića da je izdao naređenje da se njegova telesna garda poveća od 230 na 280 ljudi. To je bilo u vezi sa učestalim napadima na kvislinške funkcionere iz Beograda, čak iz Nedićeve najbliže okoline. Stoga su Nemci insistirali na većoj bezbednosti kvislinškog srpskog predsednika, koji im je, očigledno, još dobro služio.³¹

Međutim, za popunjavanje novih bataljona SDK, kao i za Nedićevu telesnu stražu (što je bio manji problem), sve je bilo teže naći ljudstvo, o čemu je već bilo reči. Zbog toga je Nedićeva vlada uporno tražila od Komande Jugoistoka da joj se odobri kontingent zarobljenih srpskih oficira, podoficira i vojnika, koji su se nalazili u nemačkim zarobljeničkim logorima. S tim u vezi je komandant SDK Košta Mušicki na izričit Nedićev zahtev uputio pismo Komandi Jugoistoka sa obrazloženjem i sa spiskom ljudstva za koje se smatralo da će verno služiti srpskim kolaboracionistima, odnosno nemačkim okupacionim vlastima. Naglašeno je 'da bi se svi zarobljenici posle puštanja iz logora podvrgli „kontrolnom karantinu“ u trajanju od 1—2 meseca, a oni „koji se pokažu kao nepoželjni“, ponovo bi bili vraćeni u ratno zarobljenički logor: „Nezavisno od toga“, pisao je Mušicki, „smatram da bi bilo celishodno, odaslati jednu komisiju u zarobljeničke logore u Nemačku koja bi na licu mesta prikupila podatke o svim onim licima koja su spremna da sarađuju na ponovnoj izgradnji Srbije u naoružanim odredima te da im se tada omogućí oslobođenje iz ratnog zarobljeničtva i stupanje u odrede. Ova komanda bi u tu komisiju odredila 1—2 člana.“³²

Samo tri dana kasnije (12. V) komandant Jugoistoka prosledio je zahtev Nedićeve vlade Komandi Vermahta. Pored toga, Felber je dao i svoje mišljenje. Ono je u svemu pođupiralo Komandu SDK, čak je izneo i neke nove momente, kao, na primer, da su redovi SDK strašno proređeni u svakodnevnim borbama i da bi se koliko-toliko sanirale prilike u ovoj „elitnoj“ kvislinškoj vojnoj jedinici, da njoj je, podvlačio je, „u

²⁹ AVII, NAV, N-T-120, E-3133/511075.

³⁰ AVII, Mikroteka, N-T-501, mf. 461.

³¹ AVII, NAV, N-T-501, 256/695.

³² AVII, NAV, N-T-120, 780/371782.

znatnoj meri potrebno vojnički školovano i politički besprekorno komandno i niže komandno osoblje".³³

Evidentno je da je krajem aprila 1944. po nalogu Nedićeve vlade boravila u Berlinu jedna komisija od tri člana — oficira iz sastava SDK. Ona je obišla mnoge zarobljeničke logore u Nemačkoj i razgovarala sa ljudima koji su bili planirani da budu otpušteni iz zarobljeništva da bi stupili u jedinice SDK. Izveštaj o svemu ovome komisija je podnela lično Nediću 26. maja, gde je, pored ostalog, istaknuto da bi SDK bio povećan na 125.000 ljudi, ukoliko bi bili pušteni traženi srpski zarobljenici.³⁴

Komanda Vermahta je 28. maja obavestila Hansa Felbera, komandanta Jugoistoka da je u izgledu da se povoljno reši njegov predlog, odnosno predlog Nedićeve vlade, jer bi to bilo u skladu, kako je naglašeno, sa dogovorom koji je postignut između Hitlera i Nedića na sastanku od 18. septembra 1943. Naime, Firer je tada obećao da se SDK vrati pod Nedićevu komandu i da se pojača još za 5.000 dobrovoljaca. Pismo identičnog sadržaja upućeno je i Hermanu Nojbaheru, u kome je stajalo i ovo: „Vrhovna komanda je tom prilikom priznala da su se srpski dobrovoljci u poslednjim borbama odlično pokazali i da su pretrpeli velike gubitke. U pogledu tempa pojačanja i faktičkih mogućnosti, Vrhovna komanda je saopštila da, prema jednom izveštaju Vojnog zapovednika Jugoistoka, u ovom trenutku će, kako se predviđa, samo oko 2.000 dobrovoljaca biti raspoloživo i da bi Vojni zapovednik rado odustao od prinudnog regrutovanja. Ni oružje ni oprema za više od 2.000 novih dobrovoljaca ne stoje odmah na raspolaganju.”³⁵

Ipak, plan o vraćanju zarobljenika radi stupanja u SDK nije realizovan. Pre svega, na osnovu nove procene Vermahta, srpska komisija, u kojoj je bio i jedan nemački oficir nije mogla u potpunosti da oceni „moralno-političku podobnost” planiranog ljudstva, pa su se Nemci bojali da ovi po dolasku u Srbiju ne pobegnu bilo u četnike DM ili u redove partizanskih odreda. Pored toga, odlučeno je da u obzir dolaze za eventualno oslobođenje samo podoficiri i oficiri, ali ne i vojnici. Tako je propao ceo ovaj plan jačanja kvislinških vojnih formacija radi borbe protiv NOVJ. U toku juna i jula vratilo se svega oko 200—300 oficira i podoficira, i to je bilo sve. Prema tome, i nadalje su se nemačke okupacione vlasti i Nedićeva vlada oslanjale na „sopstvene snage”. A to znači da su se redovi SDK i SDS popunjavali uglavnom ljudstvom koje se već nalazilo u Srbiji.³⁶

³³ AVII, NAV, N-T-501, 256/467. — U obrazloženju Hansa Felbera stajalo je i ovo: „U spisku navedena lica nisu ovde proverena. Stoga se moli da se tamo naredi njihova provera pre otpuštanja. Pri tom izgleda celishodno da se dotične izričito zapita da li su voljni i u mogućnosti da s oružjem u ruci budu angažovani u službi Nedićeve vlade u jedinicama SDK, u borbi protiv komunističkih bandi. Njihovo konačno korišćenje zavisice od jednog probnog roka službe.”

³⁴ AVII, NAV, N-T-501, 256/835-6.

³⁵ AVII, Bon, 6'69—70.

³⁹ AVII, Bon, 7/66-83.

Nekako u isto vreme Nedić je doživeo još jedan neuspeh. Naime, Nojbaher mu je saopštio 1. juna 1944. da se Ministarstvo spoljnih poslova Rajha ne slaže da mu se odobri sazivanje „Narodne skupštine“, pod izgovorom da bi se izlagali opasnosti životi poslanika koji bi dolazili na sastanke u Beograd.³⁷ Ali, bez obzira na političke i vojne neuspehe, Nedićeva vlada nije smanjivala svoju aktivnost u borbama protiv NOP-a. Razume se da je ta njena akcija uvek bila koordinirana sa nemačkim trupama a sve više i sa četnicima Draže Mihailovića. Pripadnici SDK su i dalje bili njena glavna snaga. Već od kraja 1943. a naročito prvih meseci 1944. Nedić šalje u Sandžak i Crnu Goru više bataljona SDK da se bore protiv partizana i da, u saradnji sa četnicima Pavia Đurišića, spreče prodor u Srbiju delova Operativne grupe NOVJ pri Vrhovnom štabu. Napominjemo da je Đurišić veoma zanimljiva ličnost iz tabora kontra-revolucije. Njega su 14. maja 1943, sa još 600 četnika, Nemci zarobili kod Kolašina i otpremili u zarobljeništvo. Draža Mihailović sa svojim štabom, u kome je bila i Britanska vojna misija, uspeo je da umakne poteri i da se prebaci ponovo u Srbiju. Iz vojničkog logora u Poljskoj, gde je bio zatočen, Pavle Đurišić je pobeo sa jednom grupom zarobljenika i došao do Beograda, gde su ga početkom novembra Nemci uhapsili. Milan Nedić i Nojbaher su uspeli da ga oslobode, a zauzvrat Đurišić je pristao da radi za Nemce i Nedićevu vladu. Nedić ga je čak unapredio u čin potpukovnika. Međutim, po dolasku u Crnu Goru on se ponovo povezao sa četnicima. Tako se borio protiv partizana do kraja rata i kao četnik DM i kao nedićevac.³⁸

Na području Sandžaka i Crne Gore u martu, aprilu i maju 1944. bila su tri puka SDK. Jedan je bio smešten u Mileševi, drugi u Pljevljima a treći u Podgorici. Nedićeva vlada sa odobrenjem Nemaca slala je jedinicama SDK i četnicima Pavia Đurišića velike količine oružja, hrane, obuće i odeće. Sve sa jedinom i isključivom namerom — da bi se uspešnije suprotstavili prodoru Glavne operativne grupe NOVJ u Srbiju. Mihajlo Olčan, Nedićev ministar bez portfelja, bio je upućen u Sandžak i Crnu Goru da bi koordinirao akcije dobrovoljaca i četnika Pavia Đurišića. Ovaj je, prema nekim izvorima, bio postavljen za zamenika koman-

³⁷ AVII, NAV, N-T-210, 780/371770-71. — Interesantno je da je ranije vlada Rajha bila prihvatila nacrt uredbe o „Srpskom parlamentu“. To se vidi i iz Junkerovog pisma, 17. V 1944, Nojbahera: „Srpski nacrti uredbe o uspostavljanju narodne skupštine predstavljaju rezultat temeljnih razgovora između vojnog zapovednika, srpske vlade i nadležava specijalnog opunomoćenika u ranijim nacrtima, koje je ministar predsednik dao izraditi u vezi s njegovom posetom Firerovom Glavnom stanu, ali koji nam politički nisu izgledali upotrebljivi. Nova verzija vodi računa o našim željama. Svi parlamentarci su izbačeni. Funkcije i iskazivanja mišljenja narodne skupštine ostaju zavisni od odluka ministra-predsednika. Vojna uprava je ubrzala obradu nacrta na želju poslanika, koji bi želeo da ministru-predsedniku izade u susret u tom pitanju, koji je Firer već odobrio. Ministar-predsednik sa svoje strane pridaje iz obligatornih uzroka važnost hitnom donošenju uredbe“ (AVII, London, N-4-299502).

³⁸ J. Marjanović, *Nojbaherov plan i akcije za stvaranje velikosrpske federacije (1943—1944)*, str. 7—8.

danta SDK.³⁹ Koliko su bili dobrovoljci angažovani u borbi protiv partizana svedoči, pored ostalog, i podatak da je samo drugi bataljon petog puka SDK, koji se od februara do juna 1944. nalazio na tlu Crne Gore } Sandžaka izgubio u borbama preko 350 ljudi (imao je na početku 893 vojnika).⁴⁰

Nemci su mnogo polagali na saradnju SDK i četnika Pavia Đurišića. Računali su da će se ove kvislinške jedinice moći ozbiljnije suprotstaviti divizijama NOVJ. U vezi s tim 18. aprila 1944. načelnik štaba komandanta Jugoistoka održao je sastanak u Beogradu sa Mihailom Olćanom, od koga je tražio spisak potrebne opreme i naoružanja za ove jedinice.⁴¹ Herman Nojbaher, u pismu od 29. aprila, koje je uputio Nediću, zahteva da Olćan sa jedinicama SDK i četnicima Pavia Đurišića obavezno zauzme položaj na Limu, kako bi se sprečio prodor divizija NOVJ u Srbiju.⁴² Međutim, kada su u Srbiji tokom maja i juna 1944, počele da se stvaraju divizije NOVJ Komanda SDK traži od Nemaca da se ovi dobrovoljci iz Sandžaka i Crne Gore vrate u Srbiju. Tokom juna, po naredbi Komande Jugoistoka, svi pripadnici SDK (razume se, koji nisu bili ranjeni) već su bili u Srbiji, ft bilo je dosta frontova na kojima je trebalo da zauzmu položaje.⁴³

Malo više prostora posvetili smo Srpskom dobrovoljačkom korpusu jer je on u prvoj polovini 1944. u borbi protiv NOP-a bio najviše angažovan. Međutim, Srpska državna straža koja brojčano nije bila mala (1. aprila je bilo 13.100 pripadnika SDS i 5.605 Srpske granične straže), bila je stalno izložena kritici nemačkih okupacionih vlasti, jer je, navodno, bila nedovoljno borbena, a uz to pod uticajem četničkog pokreta Draže Mihailovića. Pripisivani su joj i mnogi drugi nedostaci, zbog čega su nacisti njenu aktivnost ograničavali. Ali to ne znači da se ona nije angažovala u mnogim akcijama protiv partizana. Naprotiv, njeni odredi su bili stalno u poterama i borbama, ali ne onoliko koliko i pripadnici SDK. Ocenu pojedinih kvislinških formacija u Srbiji dao je Nojbaher na sastanku 11. aprila 1944, kome je prisustvovao i komandant Jugoistoka: „SDS, loša, pomoćna policija isto tako; SDK dobar; četnici veoma različiti. U Crnoj Gori se dobrovoljci dobro bore pod nemačkim vodstvom. Kosovski Albanci bore se s nama.”⁴⁴

Srpska državna straža bila je formalno pod Nedićevom komandom, ali njen rad je kontrolisao Majnsner, i on joj je, u stvari, izdavao naređenja. Zbog toga je stalno dolazio u sukob sa Nedićem. Nedić je imao pravo da regrutuje u ove jedinice 15.000 ljudi, ali on je taj broj stalno

³⁹ B. Kostić, n. d., 134—136.

⁴⁰ Isto.

⁴¹ AVII, NAV, N-T-501, 256/509.

⁴² AVII, NAV, N-T-501, 256/631.

⁴³ AVII, NAV, N-T-501, 256/825, Felberovo pismo komandantu Grupe armija „F”. — *Novo vreme* je 21. V 1944. donelo članak pod naslovom: „Ministar Nedićeve vlade (bez portfelja), Mihailo Oljćan, sa četničkom kokardom na slici, sa komandantom majorom Pavlom Đurišićem, u razgovoru sa junačkim predvodnikom antikomunističkih snaga Sandžaka i Crne Gore”.

⁴⁴ AVII, NAV, N-T-501, 256/458-9.

premašivao.⁴⁵ Nojbaher je u većini slučajeva podupirao Nedićeve akcije, ali je zbog toga dolazio u sukob sa Majsnerom pa su češće komandant Jugoistoka i Komanda Vermahta morali da rešavaju o sporu ova dva visoka nemačka funkcionera u Srbiji.⁴⁶ Bez obzira na sporadične sukobe između Nedićeve vlade i Majsnera, pripadnici SDS vodili su niz zapaženih borbi protiv partizanskih odreda, bilo samostalno ili u sadejstvu sa SDK, Nemcima i četnicima DM. O jednoj takvoj borbi pisalo je u izveštaju od 1. februara 1944. koji je okružni načelnik u Užicu uputio lično Nediću: „Pošto su poslednje partizanske borbe potisnute iz okruga, zahvaljujući oružanoj akciji nemačkih i bugarskih trupa, naših odreda Srpske državne poljske i granične straže, pripadnici DM, u saradnji sa našim odredima SDS, učestvuju u svim borbama protiv partizana“.⁴⁷

Naročito na terenu jugoistočne Srbije kvislinške jedinice bile su angažovane protiv veoma jakih partizanskih odreda, brigada, a od maja 1944. i protiv divizija NOVJ. O jednoj borbi širih razmera nalazimo podatke u izveštaju komandanta SDS niškog okruga od 13. juna 1944. godine. Toga dana 800 pripadnika SDS krenulo je u borbu protiv Devete srpske brigade NOVJ. Ispred sela Kravlje (zaječarski okrug) došlo je do žestoke borbe. Nedićevci su imali 170 mrtvih i zarobljenih, a blizu 200 ih se razbežalo.⁴⁸ Samo tri dana kasnije, ista kvislinška komanda iz Niša obaveštava Komandu SDS u Beogradu da su srezovi moravski, aleksinački, banjski i niški „ugroženi“ od stalnih napada jedinica NOVJ pa traži municiju, oružje i drugu ratnu opremu kako bi se efikasnije mogli suprotstavljati partizanima.⁴⁹ *Novo vreme* je u broju od 13. juna pisalo o sinhronizovanim akcijama svih kontrarevolucionarnih snaga protiv jedinica NOVJ: „Nacionalni četnici su se u velikom broju stavili pod nemačku komandu za borbu protiv boljševičkih Titovih partizana, koji su tokom poslednja dva meseca uzaludno pokušavali da iz istočne Bosne prođu u srpsku oblast, četnici se bore rame uz rame sa odredima SDK i SDS. Usled boljševičke opasnosti okupile su se na taj način sve nacionalne snage srpskog naroda za zajedničku borbu protiv glavnog neprijatelja boljševizma.“⁵⁰

⁴⁵ AVII, NA, kut. 2a, red. br. 2/16. — Majsner je 7. I 1944. izneo da je Nedić pokušao da za grad Beograd „progura“ još 2.000 pripadnika SDS, zbog čega je optužio Nedića kod Felbera da krši odluke nemačkih okupacionih vlasti.

⁴⁶ AVII, NAV, N-T-501, 256/128, Izveštaj komandanta Jugoistoka, 25. II 1944.

⁴⁷ AS, Fond MUP, br. 2093, neregistrovano. — Pripadnici SDS učestvovali su i u nekim akcijama koje su vodili Nemci protiv četnika DM. To se vidi i iz Majsnerovog pisma, 11. III 1944, gde se kaže da posle akcije u čačanskom okrugu, jedinice SDS treba ponovo da se vrate u svoje stalne garnizone (AVII, NAV, N-T-501/256, 257).

⁴⁸ AVII, Nća, br. 17-9/1-67.

⁴⁹ AVII, Nća, br. 8/3-1, k. 27.

⁵⁰ *Novo vreme*, 13. VI 1944.

Nedić i njegovi ministri svakodnevno su nastupali sa propagandnim govorima, u kojima se najviše isticala tobožnja opasnost koja pretili Srbiji od komunizma. Mnogobrojni govori i predavanja prenošeni su preko radija, držani u školama, preduzećima, u srezovima i okruzima pa i u kvislinškim vojnim garnizonima. Milan Nedić, Dimitrije Ljotić, Borde Perić, Bogoljub Kujundžić i Dragi Jovanović, naročito su bili aktivni sa svojim nastupanjima. Ljotić drži zaredom nekoliko predavanja sa antikomunističkim temama na Kolarčevom narodnom univerzitetu: 10. februara — „Put generala Nedića ima takvu snagu da će mudrost vratiti ono što je izgubljeno ludošću“;⁵¹ 3. marta — „Nemačka će uskoro poraziti Rusiju, Englesku i Ameriku“;⁵² 14. marta — „Besmrtno zasluge generala Nedića za spas srpskog naroda“⁵³ itd. Ljotić sve češće istupa sa svojim predavanjima i u Smederevu, Valjevu, Požarevcu, Mladenovcu i mnogim drugim gradovima u Srbiji. To isto čini i Dorđe Perić, šef Državne propagande. Naročito je bio zapažen njegov govor preko Radio-Beograda 24. januara 1944, u kome je pomenuo odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a i opasnost od skorog dolaska Titovih partizana u Srbiju. Stoga on poziva kralja i sve one koji su pobjegli i nalaze se u izbeglištvu da se ujedine sa Nedićevom vladom u borbi protiv komunizma.⁵⁴

Razume se, govori srpskog kvislinškog predsednika bili su najčešći i sa najvećom dozom antikomunizma. Drugim rečima, Nedić je tražio borbu protiv NOVJ po svaku cenu. Čak i onda kada nije bilo nikakvih izgleda na uspeh. Nije birao sredstva da bi u toj najkritičnijoj fazi za njega i za sve ostale kontrarevolucionarne snage okupio što više boraca protiv NOP-a Srbije. Prvog januara Nedić je održao govor vojnicima i oficirima SDS prilikom polaganja zakletve istakavši: „Naročito morate zatirati komuniste i boljševike, koji hoće da unište sve što je srpsko. Oni ne misle dobro ni bogu, ni narodu, ni Srbiji, ni vama. Satirite ih i ubijajte, trebate taj kukolj iz srpske narodne njive.“⁵⁵ Sedamnaestog februara Milan Nedić se pojavio na drugoj godišnjoj skupštini Srpske zajednice rada, gde je u svojstvu starešine održao govor u kome apeluje na radnike da što bolje rade na svojim radnim mestima, kako bi time dali svoj „doprin“ za borbu protiv komunizma.⁵⁶

⁵¹ *Novo vreme*, 11. II 1944.

⁵² AVII, Nća, br. 38/9-1, k. 27.

⁵³ *Novo vreme*, 15. III 1944.

⁵⁴ AVII, Nća, br. reg. 3/1, k. 90. — U jednom delu Perićevog izlaganja pisalo je i ovo: „Međutim, u ovom času ceo srpski narod stoji kao neporušivi bedem protiv svih sovjetskih planova. On neće ni Tita, ni njegove ustaške izmećare, ni sovjetsku republiku. On hoće svoju nezavisnu, slobodnu državu i svoga kralja. Zato u srcima svih srpskih rodoljuba bolno odjekuje poruka da čemo na kraju rata imati da se izjasnimo o formi naše buduće države, o tome da li smo za monarhiju ili za republiku. Gospodo moja, zar narod koji je u ropstvu ostao veran kralju, koji se i u svojim crkvama moli za njegovo zdravlje i u svojoj domovini drži njegove slike, zar se tom narodu sme stavljati u izgled da će jednog dana biti prisiljen da rešava o ovome što je ostao veran sam sebi, svom duhu i svojim tradicijama, svemu onome što ga i u dobru i u zlu čini velikim.“

⁵⁵ *Srpski narod*, 2. I 1944.

⁵⁶ AVII, Nća, reg. br. 20/2, k. 90.

Drugog marta Milan Nedić je održao sastanak sa svim višim oficirima SDS i SDK. Glavna tema razgovora bila je priprema radi pružanja otpora Operativnoj grupi divizija NOVJ, koja je prodirala iz istočne Bosne, Sandžaka i Crne Gore u Srbiju. Naglašeno je da treba maksimalno saradivati sa nemačkim trupama i četnicima Draže Mihailovića radi borbe protiv zajedničkog neprijatelja.⁵⁷ Dvadeset šestog marta Nedić je govorio povodom trogodišnjice 27. marta;⁵⁸ 9. juna držao je sastanak sa svojim „Ratnim savetom“, u kome su bili general Damjanović, general Kostić, general Dokić, Tanasije Dinić i Dragi Jovanović. „Komunistička opasnost“ i ovog puta bila je glavna tema razgovora.⁵⁹

Pravu paniku u redovima kvislinške srpske administracije izazvala su, pored ostalog, i učestala bombardovanja anglo-američkih aviona pojedinih većih gradova na teritoriji Srbije. Trinaestog marta i 6. aprila, ponovo je bombardovan Niš, pri čemu su bili pogođeni ne samo vojni objekti već i stambeni blokovi pa je nastradalo dosta nedužnog stanovništva.⁶⁰ Prema nemačkim izvorima, samo pri bombardovanju Beograda 16. i 17. aprila 1944. poginulo je oko 200 nemačkih vojnika i oko 1.160 civila.⁶¹ Niz „preventivnih“ mera preduzimala je Nedićeva vlada da bi se njena administracija koliko-toliko održala. U vezi s tim Nedić je 5. aprila izdao naredbu svojim ministrima da spreče paniku činovništva, koje je u velikom broju bežalo sa svojih radnih mesta i nije se vraćalo na posao. Naredio je da se nađu zgrade na periferiji grada i da se tamo prebace osnovne službe pojedinih ministarstava.⁶² Pored toga, uputio je naredbu Direkciji železnica u Beogradu da spreči bežanje železničkog osoblja za vreme vazdušnih napada, kako bi ova grana privrede bar lemičino radila.⁶³ I najzad, u toj opštoj pometnji, Nedićeva vlada imenovala je Dragog Jovanovića za izvanrednog komesara na teritoriji Uprave grada Beograda i srezova vračarskog, gročanskog i posavskog. Prema toj uredbi „Komesar vlade na označenoj teritoriji u pogledu upravne i samoupravne

⁵⁷ Arhiv SUP Srbije, Nedićev dosje, br. 27527, neregistrovano.

⁵⁸ *Novo vreme*, 27. III 1944.

⁵⁹ Arhiv SUP Srbije, Nedićev dosje, neregistrovano. — U zapisniku sa ovog sastanka zabeleženo je između ostalog i ovo: „Govorilo se o unutrašnjem političkom položaju Srbije s obzirom na otpočetu ofanzivu, s jedne strane, i akciju kralja Petra i njegovog mandatora Subašića, na aktivnošću antikomunističkog pokreta, s druge strane. Svi su se oni složili da za sada ne postoji neposredna opasnost da D. M. otpočne sa sabotazama i aktivnom akcijom protiv okupatorske vojske, i to iz dva razloga: 1) Na Balkanu nema još invazije, koja, bez sumnje, izazvala bi spontani ustanak, u kome pored četnika D. M., verovatno bi uzeli učešća znatan deo SDS, čak i možda jedan deo srpskih dobrovoljaca“ itd.

⁶⁰ U jednom delu Nedićeva protesta u vezi sa bombardovanjem pisalo je sledeće: „Srpska vlada, kao veran tumač osećaja svoga naroda, diže pred čitavom svetskom javnošću svoj glas protiv ove vapijuće nepravde, koju Anglo-amerikanci vrše protiv srpskog naroda, za čiju se slobodu oni, tobože bore“ (*Novo vreme*, 30. III 1944).

⁶¹ AVII, NAV, N-T-501/256/519, Izveštaj komande JI Komandi Vermahta.

⁶² AS, Nča, r. br. 4-227/44, neregistrovano.

⁶³ AVII, NAV, N-T-501, 256/715.

vlasti ima najšira ovlašćenja. Radi održavanja javnog reda i bezbednosti, svaka njegova odluka smatraće se na zakonu osnovana i izvršena."⁶⁴

Sporazum Tito—Šubašić iz juna 1944. imao je takođe velikog odjeka ne samo u redovima NOP-a već i u taboru kontrarevolucije. Ovaj akt predstavljao je krupnu političku pobjedu narodnooslobodilačkog pokreta, jer se nova kraljevska vlada odrekla Draže Mihailovića i četnika i priznala osnovne tekovine koje su jugoslovenski narodi izvojevali u dotadašnjoj borbi pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije. Kao što je poznato, posle neuspelog vazdušnog napada nacista na Drvar, sedište CKKPJ, Vrhovnog štaba NOV i POJ i Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, preneto je na ostrvo Vis. Kada je postalo očevidno da Saveznici neće priznati NKOJ kao jedinu vladu Jugoslavije, CKKPJ je zauzeo stav da se, ne odstupajući od odluka AVNOJ-a, pведу pregovori sa rekonstruisanom izbegličkom vladom, pod uslovom da se ona pokaže spremna da pomaže narodnooslobodilački pokret i da osudi sve saradnike okupatora, uključujući i četnike Draže Mihailovića. Pregovori su vođeni sa predstavnicima izbegličke vlade bez publiciteta, bili su poznati samo najužem partijskom rukovodstvu Jugoslavije; završeni su 16. juna 1944. na otoku Visu potpisivanjem sporazuma koji se imao objaviti posle obrazovanja Šubašićeve vlade. Prema odredbama ovog sporazuma, kraljevska vlada je morala biti sastavljena od demokratskih elemenata koji se nisu kompromitovali u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Njena glavna dužnost je bila da organizuje pomoć NOVJ, da se stara za prehranu stanovništva i da uskladi rad predstavništva u inostranstvu sa potrebama narodnooslobodilačke borbe. Šubašićeva vlada je priznala tekovine trogodišnje borbe naroda Jugoslavije, odajući priznanje Narodnooslobodilačkoj vojsci, a osuđujući, u isto vreme, sve kolaboracioniste u zemlji. Sa svoje strane, Nacionalni komitet je dao saglasnost da o konačnom državnom uređenju odluči narod posle oslobođenja cele zemlje, da u Subašićevu vladu uđu Sreten Vukosavljević i Drago Marušić (kao saradnici NOP-a, ali ne i kao njegovi predstavnici) i da u London uputi svoga predstavnika koji će sa predstavnikom kraljevske vlade koordinirati saradnju u borbi protiv neprijatelja.⁶⁵

Sporazum Tito—šubašić predstavljao je još jednu krupnu pobjedu NOP-a. Borba naroda Jugoslavije i NOV zvanično su priznate, a sve odredbe AVNOJ-a ostale su netaknute. Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije prihvatio je sporazum sa Šubašićevom vladom pod pritiskom Saveznika, u vreme kada je nova Jugoslavija postala stvarnost, kada su njene oružane snage bile garancija konačnog oslobođenja zemlje i kada je u okvirima trogodišnje borbe protiv okupatora bila izvojevana odlučna pobjeda nad snagama starog poretka. U takvim uslovima sporazum Tito—Šubašić izazvao je dezorijentaciju i slom u redovima četnika Draže Mihailovića i ostalih protivnika NOP-a kako u zemlji tako i u inostranstvu. S obzirom na obaveze koje je Viškim sporazumom preuzela vlada Kra-

⁶⁴ *Službene novine*, br. 30, 25. IV 1944; *Novo vreme*, 20. IV 1944.

⁶⁵ ARP, br. 6989, Pismo Predsedništva NKOJ-a, 23. VI 1944.

ljevine Jugoslavije, stvoreni su povoljni uslovi da NOVJ dobije materijalnu pomoć od Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država.⁶⁶

U redovima pristalica NOP-a u Srbiji, Viški sporazum je različito shvatan. Deo članova KPJ bio je uveren da je s kraljem i monarhijom konačno raščišćeno na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, tako da ih je sporazum Tito—Šubašić pomalo iznenadio. Međutim, gotovo svi okružni komiteti KPJ u propagandnim materijalima upućenim sreskim, mesnim i opštinskim rukovodstvima KPJ, pomalo su prenaplašavali značaj ovog sporazuma.⁶⁷ Na drugoj strani, Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju, gotovo mesec i po dana posle sporazuma, ovo pitanje nije ozbiljnije analizirao. O tome, kao i o mnogim drugim aktuelnim pitanjima Pokrajinski komitet je' dao objašnjenje u okružnici od 1. septembra 1944, koja je upućena svim partijskim organizacijama u Srbiji.⁶⁸

Međutim, kada je reč o sporazumu Tito—Šubašić, zanimljivo je kakva je reakcija bila u taboru „vlade narodnog spasa” i u kvislinškim krugovima uopšte. Odgovor na ovo pitanje nije teško dati. Jer vesti koje su stizale sa frontova, naročito o širenju slobodne teritorije koju drži Narodnooslobodilačka vojska, kao i saznanje o uspešnoj afirmaciji AVNOJ-a i Nacionalnog komiteta u međunarodnoj javnosti, bile su poražavajuće za sve kontrarevolucionarne snage, pogotovu što su baš u to vreme delovi Operativne grupe divizija NOVJ uveliko prodirali u Srbiju. Sporazum između Tita i Šubašića na Visu u junu 1944. izazvao je u krugovima nedićevaca i ljotićevaca još veću pometnju. Tada se mogla zapaziti izvesna promena u njihovoj političkoj orijentaciji. Uočavali su da sile Osovine gube rat. Nadali su se, ipak, da će doći do sukoba između Sovjetskog Saveza i Anglo-Amerikanaca oko uticajnih sfera, pa su u tome gledali nekakvu svoju šansu. Zbog toga se sve više obraćaju kralju, pominju njegovo ime, traže da se otvoreno saraduje sa Dražom Mihailovićem, kako bi se stvorio nacionalistički front za borbu protiv komunizma.

Kvislinška štampa opširno je komentarisala sporazum Tito—Šubašić. Pored svoje verzije ovog događaja, analizirana je radio-vest „Slobodne Jugoslavije”, Londona, Moskve, a naročito Berlina i mnogih drugih agencija. Još 22. maja *Novo vreme* je donelo informaciju, pozivajući se na saopštenje „Eskečendž Telegrafa” iz Londona da je kralj Petar II primio Purićevu ostavku i da je mandat za sastav nove vlade poverio bivšem

⁶⁶ U vezi s tim Vrhovni štab je poslao depešu Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske 26. juna 1944, u kojoj, između ostalog, stoji: „Saveznici su nam stalno postavljali zahtjev da njihova materijalna pomoć nama ovisi i o sporazumu sa jugoslovenskom vladom. Možemo očekivati da će sada, kada smo taj problem skinuli s dnevnog reda, povećati svoju pomoć našoj NOVJ” (AVII, 105, B 16/19).

⁶⁷ OK Mladenovca je početkom jula obavestio Pokrajinski komitet da je u okružnom listu „Kosmajski borac” posebno mesto dato sporazumu Tito—Šubašić i da su o tome otkucane vesti u 2.000 primeraka i posiate u 100 sela i svim rukovodstvima i organizacijama (AS, OKM, 767). Slično pismo uputio je OK Kragujevca sredinom jula, u kome se ističe da je u listu „Glas ustanika Šumadije” opširno analiziran sporazum Tito—Šubašić (AS, OK Ar, 883).

⁶⁸ AIRPS, PKS, 660.

hrvatskom banu dr Ivanu Šubašiću.⁶⁹ Mesec dana kasnije (21. juna) *Novo vreme*, pod naslovom „Sumnjiv rezultat između Tita i Šubašića”, na prvoj strani lista analizira jednu Rojterovu vest iz Barija i saopštenje radio-vesti „Slobodne Jugoslavije”. Naglašava da su od 14. do 17. juna na teritoriji bivše Jugoslavije vođeni razgovori između Tita i predsednika jugoslovenske izbegličke vlade Šubašića, opunomoćenika kralja Petra. Posebno se ističe da je sporazum između Tita i Šubašića u Londonu primljen sa velikim zadovoljstvom, a u štabu Draže Mihailovića sa razočaranjem.⁷⁰

Sporazum Tito—Šubašić nije prošao bez komentara ni u Štabu komande Jugoistoka, čije je sedište još bilo u Beogradu. Herman Nojbaher koji je bio najodgovorniji pred vladom Rajha za spoljnopolitička pitanja pa Balkanu, u svom pismu od 30. juna 1944, koje je uputio Hansu Felberu, izneo je mišljenje da će nova situacija pogodovati objedinjavanju svih nacionalističkih snaga u Srbiji u borbi protiv komunizma i olakšati Nemcima borbu protiv jedinica NOVJ, koje su na širokom frontu prodirale u Srbiju.⁷¹ U jednom drugom izveštaju od 18. jula 1944, koji je Nojbaher uotio Ministarstvu spoljnih poslova Rajha o vojno-političkoj situaciji u Srbiji, posebno se iznosi da je u najvećem delu stanovništva sporazum Tito—Šubašić naišao na veliko odobravanje. Na drugoj strani, ističe se da su četnici DM ovim činom potpuno dotučeni, te hteli-ne hteli, moraju da vežu svoju sudbinu za sudbinu Nemaca, zbog toga se, kao što je naglašeno, dobro bore protiv komunista.⁷²

Novo vreme. *Obnova*, *Naša borba*, i drugi kvislinški i okupacioni listovi i časopisi u Srbiji, i u toku jula i avgusta, pridavali su poseban značaj sporazumu Tito—Šubašić i u svojim procenama otvoreno priznavali da je Tito, odnosno Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije, izašao kao pobednik prilikom odmeravanja snaga sa izbegličkom vladom u Londonu. To se, dakle, može zapaziti i iz članka od 11. jula, u kome je, pored ostalog, rečeno: „Pobeda koju je Tito odneo nad emigracijom, okupljenom oko kralja Petra, ističe se i u tome što je Šubašić u prvoj deklaraciji svoje vlade, datoj preko Rojtera, izričito naglasio da njegov kabinet, pre svega, ima cilj da sve učini da bi potpomogao borbu jugoslovenske oslobodilačke vojske pod maršalom Titom. Njegova vlada sve će učiniti da okupi sve demokratske, borbene i otporne elemente. Ovo znači, dakle, da šubašić vidi zadatak svoje vlade u tome da sve struje privede Titu i njemu ih podredi”⁷³

⁶⁹ *Novo vreme*, 22. V 1944.

⁷⁰ *Novo vreme*, 21. VI 1944.

⁷¹ AVII, NAV, N-T-311, 189/277.

⁷² AVII, NAV, N-T-311, 195/713-16.

⁷³ *Novo vreme*, 11. VII 1944. — Pod naslovom: „Potčinjavanje Šubašića Titovom diktatu rezultat razgovora u Italiji, kojima je kumovao čerčil”, *Novo vreme*, 24. VIII, donosi članak sledeće sadržine: „Prema jednoj Rojterovoj vesti, vratio se u London predsednik emigrantskog komiteta Šubašić sa svoje posete u Italiji i u glavnom stanu... maršala Tita. Povodom toga javlja Rojter i dopunu da se Šubašić sastao sa Čerčilom i Titom i sa njima vodio razgovore. Pri tome je došlo do potpunog sporazuma. Jugoslovenski emigrantski komitet i Titov komitet su povodom tog sporazuma dali odvojene izjave u

Kao što vidimo, tabor kontrarevolucije pretrpeo je poraze na svim sektorima. Vojno-politička situacija u zemlji i u svetu bila je za njih, **Kao i za** njihove saveznike Nemce, poražavajuća. Potpun poraz i jednih i drugih nije više dolazio u pitanje, već se moglo govoriti koliko će oni još dugo odolevati. Saradnja srpskih kolaboracionista sa Nemicima, sprega sa četnicima Draže Mihailovića, radi zajedničke, odsudne borbe protiv divizija NOVJ u Srbiji, nije mogla bitno da izmeni situaciju. Ona je mogla samo trenutno da ublaži svakodnevne poraze, ali ne da ih potpuno izbegne. Poslednju šansu kvislinzi i četnici DM potražili su u novoj mobilizaciji ljudstva, pretežno mlađih godišta i njihovom naoružavanju oružjem iz nemačkih magazina. Ali i na ovom planu, kao i na mnogim drugim u to vreme. Dretrpeli su potpun neuspeh.

kojima je ton istine različit, ali koje se, međutim, u pogledu sadržine potpuno slažu. Prema tim izjavama potvrđuje se sporazum Tito—šubašić, onaj sporazum koji je postignut već 16. juna. Šubašićeva klika priznaje Titovu vladu i Tita kao vrhovnog zapovednika. Pitanje monarhije je, kao za sada neaktuelno, odloženo do posle rata. Upadljivo je da se ime generala Mihailovića u ovim saopštenjima ne pominje ni jednom reči. Izjave pokazuju da se jugoslovenski emigrantski komitet u Engleskoj potpuno potčinio diktatu Tita. Verovatno je Cerčil kada je razgovarao sa Šubašićem u Italiji kumovao sporazumu i sa svoje strane pridoneo tome da je šubašić bezuslovno kapitulirao pred... poglavicom Titom i njegovim boljševičkim naredbodavcima."

NEUSPEH NEDIĆEVE I ČETNIČKE MOBILIZACIJE U PROLEĆE I LETO 1944. GODINE

Okupatorske i kvislinške vlasti su tokom proleća i leta 1944. preduzele niz mera da u svoje redove prisilno mobilišu što više ljudstva za borbu protiv jedinica NOVJ i partizanskih odreda. Već je bilo govora o tome da su Nemci, nedićevci, ljotićevci, pa i četnici Draže Mihailovića prisilnu mobilizaciju vršili i prethodnih godina okupacije u svim krajevima Srbije ii da su mlađi ljudi, po pravilu, prvi bili na udaru. Činjenica je da je nemački okupator sve više oskudevao u ljudstvu zbog poraza koje je svakodnevno tripeo na Istočnom i Zapadnom frontu, kao i zbog gubitaka u borbi protiv NOV i POJ, pa se Komanda Jugoistoka nadala da će popunjene nedićevske i ljotićevske snage pojačati nemačke vojne jedinice ne samo u borbi protiv oslobodilačkih snaga u Jugoslaviji već i u njihovoj odbrani na Balkanskom poluostrvu uopšte. Ali Nemci i kvislinzi nisu u tome imali mnogo uspeha, jer je regrutovanje gotovo u svim krajevima Srbije bilo bezuspešno. Napominjemo da su mobilizaciju vršili ne samo Nedić i Ljotić već i četnički pokret Draže Mihailovića. O tome ima dosta podataka kako u nemačkim tako i u kvislinškim i četničkim izvorima, pa i u dokumentaciji NOP-a. Prema tome, mada su Partija i SKOJ, kao i jedinice NOV i POJ u Srbiji, postizali već od prvih meseci 1944. značajne uspehe u borbi protiv kontrarevolucionarnih snaga; iako su baš u tom periodu delovi Operativne grupe NOVJ sa svih strana prodirali u Srbiju, neprijatelj se nije predavao. Naprotiv, stvarao je najraznovrsnije planove da bi se što efikasnije suprotstavio oslobodilačkim snagama.

Da je mobilizacija u kvislinške vojne formacije nailazila na otpor kod rodoljubivog stanovništva Srbije, potvrđuju i mnoga neprijateljska dokumenta. U pismu načelnicima u okrugu kragujevačkom od 7. februara 1944. godine ističe se da regrutacija mladića za dobrovoljačke pukove i SDS vrlo slabo napreduje, te se naređuje načelnicima srezova da regrutaciju i mobilizaciju sprovedu milom ili silom, a da se prema svima koji bilo iz kojih razloga budu davali otpor primene najoštrije mere, pa i streljanje u slučaju potrebe.⁷⁴ Gotovo da nije bilo sela na teritoriji lepeničkog sreza u kome ljotićevci nisu pokušavali da mobilišu omladince za borbu protiv partizana. Iz Viševca, krajem februara 1944. bilo je mobilisano oko 50 omladinaca. Njih 25 je uz put iskočilo iz kamiona, pošto ih straža nije čuvala, 25 ih je oterano u selo Popović, gde je bilo zborna

⁷⁴ AVII, Nća, k. 76, br. reg. 3/34.

mesto mobilisanih za ceo srez. Iskoristivši gužvu koja je nastala na zboru u ovom selu, još 19 omladinaca je pobeglo, tako da ih je svega 6 odvedeno u regularne dobrovoljačke jedinice i svi su posle nekoliko dana poginuli u borbi protiv Prvog šumadijskog partizanskog odreda.⁷⁵

U martu 1944. kvislinške opštinske uprave u mladenovačkom okrugu sačinile su spiskove nedosluženih kadrovaca. Ukoliko se neki omladinac nije nalazio u Nacionalnoj službi rada za obnovu Srbije, morao se javiti u Nedićevu vojsku, odnosno Srpsku državnu stražu ili dobrovoljce. Tim povodom bila je izdata naredba da se sprovede mobilizacija svih muškaraca rođenih 1919. do 1924. godine. Po svim selima ovog okruga ljotićevci-dobrovoljci i nedićevci (pripadnici SDS) krstarili su sa spiskovima opštinskih uprava i proveravali da li se omladinci nalaze na „državnom poslu“ ili su otišli u partizane. Okružni komitet KPJ za Mladenovac, u pismu od 7. marta 1944. godine, pisao je Okružnom komitetu SKOJ-a da se aktiviraju sve skojevske organizacije na terenu kako bi se suzbila mobilizacija omladinaca u neprijateljske redove. Okružni komitet KPJ predložio je da se češće održavaju sastanci skojevskih aktiva i konferencije USAOS-a, da se pišu parole i izda letak kako bi se osudila ova mera kvislinških vlasti.⁷⁶ U proglasu koji je tim povodom Okružni komitet SKOJ-a izdao 27. marta 1944, pisalo je između ostalog: „Danas, posle nekoliko propalih pokušaja mobilizacije, Nedić opet pokušava da sa tvojom mladošću, tvojom snagom ispuni zahteve koje mu postavlja njegov gospodar. On ponovo objavljuje prisilnu mobilizaciju šest godišta ... Neka tvoj odgovor na Nedićevu mobilizaciju bude i ovog puta odlazak tamo gde ti je mesto — u redove hrabrih boraca NOV-e — da smelo sa njima pođeš u poslednje bojeve — ka pobedi.”⁷⁷ Sačuvani su podaci o prisilnom mobilisanju u Srpsku državnu stražu i Ljotićeve dobrovoljce i u arandelovačkom, požarevačkom, zaječarskom, valjevskom, užičkom i mnogim drugim okruzima Srbije.⁷⁸

Krajem juna i početkom jula Nedićeva vlada proglasila je vojnu mobilizaciju svih obveznika rođenih od 1919. do 1924. i u samom Beogradu. [Iako je Beograd bio centar okupirane Jugoslavije, gde su bile stacioni-

⁷⁵ Hronika sela Viševca (rukopis), str. 96.

⁷⁶ AIRPS, OK Mladenovca, br. 6691.

⁷⁷ Isto, br. 5239, 27. III 1944, Proglas OK SKOJ-a omladini Posavine, Kosmaja, Podunavlja i Jasenice.

⁷⁸ AIRPS, OK Arandelovca, br. 10083; OK Požarevca, br. 5228; Hronika Prijepolja, str. 24. — U proglasu OKKPJ okruga požarevačkog, 9. VIII 1944, pisalo je u vezi sa mobilizacijom u neprijateljske redove: „Omladino okruga požarevačkog, ti si i do sada na mobilizaciju... izroda Nedića odgovarala pojačanim stupanjem u redove svog partizanskog odreda „Veljko Dugošević“. Ti ćeš i ovom prilikom odlučno razbiti i ovu okupatorsko-izdajničku zlikovачku mobilizaciju. Ti nećeš u boj protiv svoje braće, svoje slobode i lepše budućnosti. Ti si u svojoj trogodišnjoj borbi dala narodne junake: Simu Sirnica, sestre Vidu i Vukicu Stanković, Dragoslava Markovića Rodu, Dragoslava Dukića, Milutina Stankovića, Mirijevca Vlastu i druge. Ti ćeš i sada naći mesta u NOV i tvom partizanskom odredu i iz tvojih redova će i u ovim konačnim, pobedonosnim bojevima nići novi narodni heroji“ (AIRPS, OKPO, br. 5228).

rane jake nemačke i kvislinške snage, ipak je u njemu prisilna mobilizacija nailazila na otpor mnogih Beograđana. To se vidi i iz izveštaja generala Koste Mušickog, komandanta Srpskog dobrovoljačkog korpusa, u kome se ističe da u beogradskoj opštini nije uspeo pokušaj regrutovanja đaka i ljudi ostalih slobodnih profesija, jer onaj manji deo koji je mobilisan, nije dovoljan, a veliki broj pozvanih ne odaziva se regrutnim komisijama, već šeta ulicama ismejavajući sve one koji su obukli uniformu.⁷⁹

Kvislinški list *Novo vreme*, u vezi sa ovom akcijom Nedićeve vlade, pisao je tih dana pored ostalog: „Naredba predsednika vlade o regrutaciji 6 godišta u Beogradu, radi stupanja u srpske državne odrede, izazvala je u jednom delu publike izvesne komentare: 1) ovo povećanje kontingenta srpskih oružanih odreda treba smatrati kao nesumnjivi uspeh srpske nacionalne politike, jer dolazi kao jedan dokaz više poverenja u srpski narod u njegovoj borbi za opstanak; 2) kao što su i do sada srpski oružani odredi upotrebljavani samo za odbranu granica srpske otadžbine, tako isto i novoformirani odredi neće biti upućivani nigde van Srbije i služiće isključivo i jedino za odbranu... Ako ostanemo, ipak, nespremni, bez dovoljno oružane snage, mi otvaramo kapiju Srbije Josipu Brozu i svim onim koji njega podržavaju.”⁸⁰

Tako su propadali svi pokušaji nedićevaca i ljotićevaca da se na neki način učvrste na vlasti i osposobe da je održe kad Nemci odu. Stoga je među njima raslo uzbuđenje i oni su krojili najraznovrsnije planove, tražeći izlaza iz svoje bezizlazne situacije. Međutim, kada analiziramo dva citirana kvislinška izvora: izveštaj Mušickog Nediću i komentar *Novog vremena*, odmah vidimo da su oni potpuno kontradiktorni. Prvi otvoreno priznaje da je pomenuta mobilizacija doživela potpun neuspeh, a drugi o njoj govori kao o uspehu srpske nacionalne politike. Dakle, očigledno je da je komentar *Novog vremena* imao propagandni karakter pa je na neki način hteo da podrži „vladu narodnog spasa” u njenoj gotovo bezizlaznoj situaciji. Pored toga, netačno je tvrđenje *Novog vremena* da su srpski oružani odredi upotrebljavani samo na odbranu granica „srpske otadžbine”, jer su se samo tri puka SDK u prvoj polovini 1944. borila na tlu Crne Gore da bi sprečila prodor divizija NOVJ u Srbiju. Zabeleženo je, na primer, da je samo jedan bataljon SDK, od oko 900 ljudi, u tromesečnim borbama na tlu Crne Gore i Sandžaka izgubio 350 vojnika, podoficira i oficira. Preko Drine, na teritoriju istočne Bosne, na teritoriju Sandžaka i Crne Gore, upućivani su i „legalni četnici” pa i odredi Srpske državne straže i oni su, u većini slučajeva, bili poraženi u borbama protiv partizana.

Čak i u izveštaju komandanta Jugoistoka od 28. maja 1944. stoji da se u regrutovanju novog ljudstva sa teritorije Srbije radi popunjavanja kvislinških vojnih formacija, postižu izuzetno loši rezultati; da ni specijalne škole za obučavanje rukovodećih kadrova nisu popravile situaciju,

⁷⁹ AVII, Nća, br. reg. 10/1-1, k. 1.

⁸⁰ *Novo vreme*, 30. VI 1944.

te se zbog svega toga od Komande suvozemnih snaga Rajha traži da se jedinice SDK i SDS popune zarobljenicima iz nemačkih logora.⁸¹ Samo tri dana kasnije na Nojbaherovu adresu stiglo je pismo iz Berlina sledeće sadržine: „Gospodin ministar spoljnih poslova Rajha je naredio da bude prethodno obavešten o izvesnim preventivnim merama u vezi sa mobilizacijom na teritoriji Srbije, u vezi sa popunom iz zarobljeničkih logora, kao i merama koje bi vojska trebalo da sprovede u srpsko-crnogorskom prostoru radi jačanja položaja srpskog ministra-predsednika Nedića. Gospodin ministar spoljnih poslova moli za izveštaj dokle su u međuvremenu ta pitanja doterana. On dalje želi da pre no što vojne zapovesti koje se na to odnose, budu izdate, još jednom ima mogućnost da svoje shvatanje iznese pre sprovođenja nameravanih mera.”⁸²

Ništa manja opasnost jednom delu stanovništva Srbije nije pretila ni od tzv. opšte mobilizacije, koju su sprovodili četnici Draže Mihailovića ne samo 1942, 1943. već i 1944. godine. Dok je ranijih godina, omladina rođena 1921. do 1925. bila obavezna da ide na dvomesečnu vežbu, za koje je vreme češće slata u borbu protiv partizanskih odreda, 1944. godine mobilizacija je bila masovnija i jedan broj omladinaca je neograničeno zadržavan u „službi” sa starijim četnicima i gotovo svakodnevno upućivan u borbu. Svi ostali omladinci, koji nisu bili mobilisani u četnike, a nisu služili vojsku, morali su pod pretnjom batina vežbati svakog praznika od 6—10 časova pod rukovodstvom određenih komandanata. „Svaki samostalni izostanak biće kažnjen telesnom kaznom od strane komandanta sela”, pisalo je u jednoj naredbi četničke vrhovne komande, „a veće greške kažnjavaće komandiri četa, gde će se omladincima suditi po četničkom zakonu.”⁸³

U izveštaju Sreskog komiteta KPJ za kolubarski srez, od 20. marta 1944, pisalo je da četnici mobilišu ljude gotovo u svim selima ovog sreza. Samo u Trbušnici i Brajkovcu četnici su prisilno mobilisali 45 omladinaca. Od 25, koliko ih je bilo mobilisano u Trbušnici, pobeglo je istog dana 10 u partizane, a ostali su kasnije pojedinačno bežali iz četničkih redova.⁸⁴

Prisilna mobilizacija u četnike Draže Mihailovića bila je zapažena tokom leta 1944. i u užičkom okrugu. U selu Grivska bila je smeštena četnička brigada komandanta Mihajla Markovića, zvanog Kalča, koji je izdao naredbu da se u četnike mobilišu svi omladinci rođeni 1921. do

⁸¹ AVII, Bon, 6/69—70.

⁸² AVII, NAV, N-T-120, F-2955. — U vezi s ovim P. Martinović, u n. d., str. 435, daje svoju verziju događaja oko mobilizacije u SDK: „Ljotićev dobrovoljački štab, u prvoj polovini 1944. godine, bio je izdejstvovao kod Nemaca saglasnost da oni za svoj antikomunistički pokret mogu na teritoriji Srbije mobilisati do 45.000 mladića, koji će se posle kratke obuke upotrebiti u borbi protivu komunista. Ovu mobilizaciju na račun ‚dobrovoljaca’, sprečili su četnički komandanti na sektorima njihove dominacije, a u partizanskim sektorima nije ni bilo moguće doći i mobilizaciju sprovesti.”

⁸³ AVII, SO-26, četnička arhiva D.M.

⁸⁴ AIRPS, OK Arandelovac, br. 9643, 20. III 1944, Pismo OKKPJ Kolubara Okružnom komitetu KPJ za Arandelovac.

1925. godine. Bilo je mobilisano oko 400 omladinaca iz užičkog okruga, dok je samo iz sela Grivska bilo mobilisano 50—60 omladinaca. Veliki broj mobilisanih bio je prisiljen da sa aktivnim četnicima učestvuje u borbama na Drini protiv jedinica NOVJ, koje su prodirale u Srbiju.⁸⁵ Ovaj primer, i neki drugi podaci sa terena, ukazuju da je mobilizacija u četnike bila najmasovnija u srezovima zapadne Srbije i da su u tom pogledu četnici imali izvesnog uspeha. Nad svima koji se ne bi odazivali četničkim pozivima, primenjivane su oštre represalije. To se vidi i iz pisma OK SKOJ-a za Čačak od 15. avgusta 1944, u kome stoji da su se četnici okomili na mlađe ljude pa ih prisilno mobilišu i prete streljanjem svima koji se ne budu odazivali mobilizaciji. „Ako neprijatelj sazna da neko od omladine ima veze sa nama, preduzima najoštrije represalije: streljanja, klanja, batinanja itd. Dovoljno je samo da neko optuži nekoga simpatizera ili nešto uskorno rekne pa da bude zaklan“, rečeno je na kraju pisma OK SKOJ-a za Čačak.⁸⁶

Četnički pokret Draže Mihailovića, u težnji da pridobije što veći broj pristalica (mada su četnici svoje simpatizere gubili svakodnevno), intenzivno je širio propagandu kako se bori za ravnopravnost i bolju budućnost naroda Jugoslavije. Da bi im propaganda koliko-toliko uspela, u julu 1944. lansirali su glasine po svim selima mladenovačkog okruga kako četnici nisu protiv Sovjetskog Saveza, već samo protiv partizana. U jaseničkom srezu četnici su mobilisali tri sveštenika i tri devojke, sve sa namerom da pridobiju mlađe ljude i druge slojeve društva, koji su na svakom koraku sabotirali odlazak u četničke redove, nalazeći za to različite izgovore.⁸⁷

Međutim, četnici su se najsuruvije obračunavali s onima za koje bi utvrdili da osuđuju njihove postupke. U Velikoj Plani zaklan je 31. avgusta jedan mlađi čovek, izbeglica, zato što je govorio da izbeglice ne treba da idu u četnike. U istom selu 7. septembra četnici su zaklali jednog omladinca koji je odbio da se bori protiv partizana. Istog dana zaklali su i jednu ženu, koja se suprotstavljala da njen sin bude mobilisan u četničke redove.⁸⁸

Uprkos oštrim represalijama, sve manji broj mladih, pa i starijih ljudi, stupao je u redove četnika Draže Mihailovića. To se može videti i iz pisma sreskog rukovodstva SKOJ-a u Mladenovcu od 29. septembra 1944. godine, u kome piše sledeće: „Prisilnoj mobilizaciji ne odaziva se više od 5%, pa i ovaj procenat beži iz njihovih redova. U samim Dražinim odredima nastala je podvojenost tako da pojedini njihovi funkcioneri sa svojim ljudstvom traže vezu sa našim političkim radnicima.“⁸⁹

⁸⁵ AIRPS, 541, 31. VIII 1944, Izveštaj sreskog rukovodstva SKOJ-a Mladenovca; isto, 7. IX 1944.

⁸⁸ AIRPS, br. 29. 15. VIII 1944, Izveštaj OK SKOJ-a Čačka Pokrajinskom komitetu SKOJ-a.

⁸⁷ AIRPS, OK M, br. 6789, 2. VII 1944, Izveštaj SK SKOJ-a Jasenice Okružnom komitetu SKOJ-a Mladenovca.

⁸⁸ AIRPS, (bez broja), 31. VIII 1944, Izveštaj sreskog rukovodstva SKOJ-a Mladenovca.

⁸⁹ AIRPS, br. 7889, 29. IX 1944.

Kao i nedićevci, četnici Draže Mihailovića sve do septembra 1944. koristili su se administracijom pojedinih opštinskih uprava za mobilizaciju ljudstva u svoje redove i preko njih dobijali spiskove svih omladinaca koje su nameravali da mobilišu. Bilo je više primera da su omladinske skopske grupe takve spiskove spaljivale sa celom opštinskom arhivom. Pored toga, izvršeni su atentati na predsednike i delovođe opština, tj. likvidirani su oni najizrazitiji petokolonaši koji su verno služili okupatoru i njihovim pomagačima. Takvih slučajeva bilo je tokom 1944, kao i prethodnih godina oslobodilačkog rata, u mladenovačkom, valjevskom, aranđelovačkom, kragujevačkom, požarevačkom i drugim okruzima na teritoriji Srbije.

SNAŽNE REPRESALIJE KVISLINGA I OSTALIH NEPRIJATELJA NOP-a PREMA RUKOVODEĆIM KADROVIMA KPJ I SKOJ-a

Godine 1944. (partijska, skojevska i druge organizacije NOP-a pretrpele su osetne gubitke, ne samo u članstvu već i u rukovodećim kadrovima. Nemci, bugarski okupatori, kvislinzi i četnici Draže Mihailovića, nezavisno od toga što je situacija na svim frontovima i u Jugoslaviji za oslobodilačke snage bila veoma povoljna, ulagali su maksimalne napore da NOP-u u Srbiji nanesu što veće gubitke. Mora se priznati da su s vremena na vreme imali uspeha sticajem mnogih okolnosti. Pre svega, u prvoj polovini 1944. godine, okružni, sreski i mesni komiteti KPJ, kao i organizacije na terenu, deluju legalnije, akcije su češće i dolazi do stalnih sukoba sa neprijateljem. Osim toga, neprijatelj je i dalje pokušavao da ubacuje špijune i provokatore u pojedine partijske organizacije i aktive SKOJ-a, te je dolazilo do hapšenja pripadnika NOP-a. Mnogi su usled strahovitog mučenja popuštali i odavali pojedine organizacije i organizatore NOP-a. Posledice provala u Beogradu od oktobra 1943, kada su Vasilije Buha, organizacioni sekretar PKKPJ za Srbiju, i Vera Miletić, član OKKPJ za Požarevac, popustili pred policijom i naneli znatne štete Komunističkoj partiji Srbije, osećale su se i prvih meseci 1944. u pojedinim okruzima. Nisu bili retki slučajevi da je nebudnost pojedinih komiteta i organizacija dovela do toga da neprijatelj otkrije pojedine baze i skloništa i da dođe do dragocenih podataka.

Od svih okružnih komiteta na teritoriji Srbije najviše gubitaka u drugoj polovini 1943. i prvoj polovini 1944. imao je OK Požarevca, čiju je organizaciju provalila Vera Miletić, bivši član ovog komiteta, tako da su masovnija hapšenja nastupila tek u januaru 1944. godine. O tome je OK Požarevca poslao izveštaj Pokrajinskom komitetu 12. januara 1944, u kome je rečeno sledeće: „Od 30. XII se vrši veliko hapšenje u Požarevcu. Prema nedovoljno proverenim podacima, uhapšeno je 80—100 građana i omladinaca. Do sada znamo da je među uhapšenima i jedan od članova M.P. (Mesno povereništvo KPJ u Požarevcu — M. B.), a pretpostavljamo da su moguće i druga dvojica pala. Priča se da je to u vezi sa Verom Miletić. Nastojimo da se o svemu detaljno obavestimo, pa ćemo vam o tome pisati sledeći put, kao i poslati svoje izjašnjenje u vezi mera koje smo preduzeli za obezbeđenje ljudi, koje je znala Vera Miletić.”⁹⁰

⁹⁰ AIRPS, PKS, 472. — U vezi sa ovom provalom, OK Požarevca uputio je novo pismo Pokrajinskom komitetu 26. januara 1944, u kome se ističe: „Sekretar Mesnog povereništva Požarevca je uistini pao. Po svemu izgleda

Druga, još teža provala izvršena je sredinom januara 1944. Tada je uhapšen komandant Požarevačkog partizanskog odreda Žika Popović, a posle njega otkrivena su mnoga skloništa, punktovi i organizacije KPJ i SKOJ-a. Ova provala usledila je posle mnogih racija, koje su vršili četnici DM, nedićevci i ljotićeveci. Nisu birali sredstva da bi pohvatali rukovodstvo NOP-a i otkrili njihova uporišta. Hapsili su, streljali, palili kuće, podmićivali. U stvari, jedan seljak pod pritiskom četnika odao je sklonište u kome se nalazio komandant i intendant odreda. Intendant je, boreći se, uspeo da probije četnički obruč, dok je komandant u povlačenju ranjen, a potom uhvaćen.⁹¹

Novi gubitak pretrpela je partijska organizacija u Požarevcu u februaru 1944, kada je u borbi protiv četnika DM u Homolju poginuo Jovan Šarbanović Sele, član Okružnog komiteta KPJ.⁹² U januaru, februaru, martu i aprilu hapšenja simpatizera NOP-a bila su neprekidna: u Zviždu, Kučevu i Petrovcu na Mlavi. Naročito su tada nastradala partizanska uporišta u selima Ranovcu, Rabrovu, Klenju, Seni, Miljanovcu, Lješnici i drugima, kada je veliki broj seljaka, simpatizera NOP-a, pohapšen i streljan. Najverniju sliku o vojno-političkoj situaciji na terenu prvih meseci 1944. prikazao je OK Požarevca u svom izveštaju od 26. februara 1944. godine: „Sa sigurnošću možemo da konstatujemo da je današnja naša situacija teža nego proleća i leta 1943, jer smo, pored gubitaka iz redova simpatizera i porodica, imali gubitaka u rukovodiocima partijskim; tome dodajemo gubitke u odredu, a tome pak političke udare nanete od Rusa u decembru 1943. i kukavičko i izdajničko držanje komandanta pred neprijateljem.”⁹³

Gubitaka u partijskoj organizaciji požarevačkog okruga bilo je i sledećih meseci. Na primer, u Kostolcu je početkom maja Specijalna policija Uprave grada Beograda uhapsila 18 članova KPJ, SKOJ-a i simpatizera NOP-a, među kojima i dva člana Mesnog komiteta KPJ,⁹⁴ u avgustu 1944.

da je njegovo držanje slabo i da je provalio naše veze sa vama. Dogodilo se da su oznake i javke naše i rezervne veze sa nama iste kao i rezervne veze sa vama... Sve nam je govorilo o mogućoj provali i velikoj mogućoj budnosti gestapovskih pasa. Kako su nam veze tekle sredinom i krajem meseca, što je rečeni organizator veze znao i mogao da provali, to smo procenili da bi budnost neprijatelja i dalje trajala i da je nepravilno da šaljemo i da damo mogućnost neprijatelju da uhvati našeg a moguće i vašeg kurira, uprkos izmenjenog mesta" (AIRPS, PKS, 480).

⁹¹ AIRPS, PKS, 470. — Dokument je datiran 2. januara 1944. Međutim, to je štamparska greška i treba da glasi 2. februara 1944. To se može zaključiti i iz poslednjeg stava ovog pisma, koje glasi: „Pečku četnu su nam otkrili 28. I 1944. Vodila se borba, ali o tome nemamo još nikakvih izveštaja da bi znali tačan rezultat borbe. Pronašli su nam sva naša skloništa, kako u stanovima, tako i van njih, tako da smo u vrlo teškom položaju. Od uhapšenih u Požarevcu streljali su 10, među njima oba mesna rukovodioca koji su pali (treći je prešao u ilegalnost).”

⁹² AIRPS, PKS, 470.

⁹³ AIRPS, PKS, 501.

⁹⁴ AIRPS, PKS, 561, Izveštaj OK Požarevca, 21. maja 1944, Pokrajinskom komitetu KPJ.

izvršio je samoubistvo sekretar Okružnog komiteta KPJ Požarevca Božidar Dimitrijević Kozica, da ne bi pao živ u ruke nedićevim policijskim organima.⁹⁵

Represalije kvislinga, četnika i Nemaca u toku decembra 1943, zatim u januaru i februaru 1944, bile su tako surove da je pretila opasnost po živote i preostalog partijskog kadra i dela Požarevačkog partizanskog odreda, te je OK Požarevca doneo odluku da se privremeno prebace na Kosmaj. O tome je Okružni komitet Mladenovca uputio pismo 9. marta 1944. Okružnom komitetu KPJ za Arandjelovac: „Na našem terenu se nalazi jedan član njihovog (Požarevačkog) OK, koji je došao radi prebacivanja jednog dela njihovih vojnih snaga i izvesnog broja političkih radnika da bi im se obezbedio opstanak.“⁹⁶

Usled teških prilika na terenu, Požarevački OK nije imao nekoliko meseci direktne veze sa Pokrajinskim komitetom, već je svoje izveštaje upućivao preko OK Mladenovca. Usled toga pojedina uputstva Pokrajinskog komiteta, odnosno tehničkog punkta u Beogradu, kasnila su po nekoliko nedelja i gubila od svoje aktuelnosti. Takođe su i partijske materijale dobijali preko OK Mladenovca, razume se sa znatnim zakašnjenjem.⁹⁷

Iako smo istakli neke primere da su pripadnici NOP-a usled mučenja popuštali pred klasnim neprijateljem i time naneli veliku štetu partijskoj organizaciji, navešćemo nekoliko primera kako su članovi KPJ herojski ginuli, a nisu odali nijednog simpatizera NOP-a. Na primer, Vera Gucinja Sonja, član KPJ, u borbi 6. januara 1944. bila je zarobljena od nedićevaca; mučena je na svirep način ne bi li odala organizacije i organizatore NOP-a, ali ni reči nije priznala. U jednom trenutku iskoristila je neopreznost svojih čuvara, otela bombu jednom pripadniku SDS i na taj način izvršila samoubistvo.⁹⁸ Drugi primer herojske smrti vojnika revolucije zabeležen je u Kostolcu početkom maja 1944. Naime, u već pomenutoj provali bio je uhapšen sa grupom simpatizera NOP-a i Bora, član MK KPJ čije pravo ime nismo mogli utvrditi. Nemci i nedićevci su ih sprovalili

⁹⁵ Aleksandar Vitorović, *Centralna Srbija u NOB-u*, Beograd, 1967, str. 653.

⁹⁶ AS, OK, Ar, 373. — U pismu, 18. marta 1944, OK Požarevca izveštava Okružni komitet Mladenovca: „Javljam vam da je deo našeg ljudstva 12. o. m. prešao na vaš teren i primljen od vaših ljudi, koji su se nalazili na vašem krajnjem punktu. Njih je do tamo otpratio drug Tina (Bogoljub Stojanović Tina, član OK i komesar Požarevačkog partizanskog odreda — M. B.) (AS, OK M, 473).

⁹⁷ AIRPS, PKS, 501, Izveštaj OK Požarevca, 26. februara 1944, Pokrajinskom komitetu.

⁹⁸ AIRPS, PKS, 501, Izveštaj OK Požarevca, 26. februara 1944. Pokrajinskom komitetu. — OK Požarevca u pismu od 9. marta 1944. izvestio je Okružni komitet Mladenovca da je njihov rad naročito ugrožen zbog terora četnika D. M.: „Početak ove godine kod nas je protekao u znaku koncentracije četnika i njihove aktivnosti u borbi protiv našeg odreda i naših pozadinskih organizacija. U ovoj ofanzivi četnici su koncentrisali velike svoje snage (Poreč, Negotin i Svilajnac i iz svih delova našeg okruga). Ofanziva je praćena masovnim hapšenjima, premlaćivanjem, klanjem, streljanjem, pljačkom“ (AS, OK M, 452).

u zatvor. Tom prilikom Bora je skočio na jednog Nemca, oduzeo mu pušku i u trenutku kada je trebalo da povuče oroz na svoje protivnike, bio je poškošen rafalom nemačkog snajperiste."

Provala, hapšenja, streljanja i drugih oblika terora bilo je u prvoj polovini 1944. i na teritoriji drugih okruga Srbije. Svega ovoga nije bila pošteđena ni partijska organizacija na terenu OK Kragujevca. Drugog februara pripadnici Srpske državne straže i četnici DM opkolili su u selu Bukoviku grupu partijsko-političkih radnika, koju su sačinjavali: Vasa Savie, Danica Pejović i Milosav Milovanović. Posle duge i neravnopravne borbe, pošto su videli da se ne mogu probiti iz obruča, izvršili su samoubistvo. Samo nekoliko dana kasnije (10. februara), partijska organizacija ovog okruga pretrpela je nove, ali veoma teške gubitke. U selu Vršcu Srpska državna straža opkolila je dva člana OKKPJ: Milića Radovanovića Mladena i Slobodana Minića i člana OK SKOJ-a Milovana Ilića Mišulu. Bacajući bombe, u borbi prsa u prsa sa neprijateljem, uspeli su da probiju neprijateljski obruč, ali im je usled snega odstupanje bilo otežano, i sva trojica, nedaleko od svog sela bili su pogođeni neprijateljskim rafalima.¹⁰⁰

O gubicima koje je pretpela partijska organizacija kragujevačkog okruga, Dušan Petrović Pavle, sekretar OKKPJ izvestio je Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju 30. marta 1944. godine: „Od početka zime pa do danas izgubili smo nekih 12 partijskih rukovodilaca. Težak gubitak. I pored svih mera bezbednosti: pravljenja skloništa, pojačane bezbednosti i konspiracije — drugovi nam ipak padaju. Uslovi rada i kretanja za vreme zime su vrlo nepovoljni za političke radnike. Ova zima je bila naročito teška. Četničko-nedićevske rulje bile su se razasule po svim selima, sprovodile zverski teror, vršile pretrese po kućama, tražile skloništa itd. Narod se bio strahovito zaplašio i malo se je odazivao po pitanju pravljenja obezbeđenja za naše političke radnike."¹⁰¹

Masovnih hapšenja pripadnika NOP-a u kragujevačkom okrugu bilo je i u aprilu, maju, odnosno sve do oslobođenja Šumadije. Međutim, čini se da je bilo najmasovnije ono koje je izvršila Srpska državna straža 6. juna 1944, kada je samo u Arandelovcu bilo uhapšeno oko 40 članova KPJ, SKOJ-a i drugih simpatizera NOP-a.¹⁰²

Partijska organizacija mladenovačkog okruga takođe je pretrpela osetne gubitke krajem 1943. i prvih meseci 1944, i to najvećim delom u rukovodećim kadrovima. U prvom naletu četnika, nedićevaca i ljotićevaca, u oktobru 1943, bilo je opkoljeno Sresko povereništvo KPJ za Mladenovac, tako da su u neravnopravnoj borbi izgubila živote 3 njegova člana, a samo jedan član ovog rukovodstva uspeo je da se spase. Tih dana je nastradao i sekretar Sreskog povereništva SKOJ-a za mladenovački srez

⁹⁹ AIRPS, PKS, 561, Izveštaj OK Požarevca, 21. maja 1944, Pokrajinskom komitetu KPJ.

¹⁰⁰ A. Vitorović, n. d., 579.

¹⁰¹ Arhiv CKKPJ, II, 163.

¹⁰² AS, OK, AR, 458, Izveštaj OK Kragujevca, 6. juna 1944, Pokrajinskom komitetu.

Strahinja Novaković Bane. Pošto je u jednoj akciji uhvaćen od četnika, zverski je mučen da bi odao partijske organizacije i skojevske aktive. Ništa nije priznao. Da bi zastrašili seljake, četnici su ih sazvali i prisiljavali da posmatraju masakriranje ovog mladog revolucionara.¹⁰³

Mnogi drugi primeri svedoče o hrabrom držanju članova KPJ pred klasnim neprijateljem. Poznato je da su za kurire sreskih i okružnih komiteta birani najbolji i najhrabriji članovi KPJ. U takvu plejadu revolucionara spadao je, nesumnjivo, i Živko Mišić Relja, koji je bio kurir između OKKPJ Mladenovca i OKKPJ Pažarevca. Noseći poveću količinu partijskog materijala za Požarevac, bio je opkoljen krajem januara 1944. u jednoj kolibi kod sela Lipa. Da ne bi pao živ u ruke pripadnicima Srpske državne straže i četnicima, Relja je prethodno materijal uništio, prihvatio borbu prsa u prsa; jednog četnika je uništio, četvoricu ranio, a potom izvršio samoubistvo.¹⁰⁴

Međutim, u februaru i martu 1944. vojno-politička situacija u okrugu, kao i celoj Srbiji, zahtevala je da partijsko-politički radnici budu pokretljiviji; da obilaze sela i politički deluju u masama, pripremajući ih da masovnije stupaju u redove partizanskih odreda. Ali oštra zima, sa dubokim snegom, uvek je predstavljala latentnu opasnost da otisci tragova ne dovedu četnike, kvislinge i Nemce na pravo mesto, odnosno da ne otkriju baze pojedinih partijskih i skojevskih rukovodstava. U izveštaju Okružnog komiteta KPJ za Mladenovac od 25. februara 1944. navode se podaci o gotovo nenadoknadivim gubicima koje je pretrpela partijska organizacija u toku februara. Tako je, na primer, 21. februara poginuo član OKKPJ Dobrivoje Milićević Vučko; zatim, Ljubivoje Gajić, član SPKPJ za mladenovački srez i član Okružnog NOO i Vitoka Živanović, član SPKPJ za gročanski srez. Svi su izginuli u selu Mali Požarevac u borbi sa pripadnicima SDS. Nešto ranije (15. II) takođe su nastradala dva člana SKKPJ za podunavski srez u borbi protiv kvislinških agenata. „To su vrlo teški gubici za našu partijsku organizaciju“, pisao je OK Mladenovac, „jer su svi drugovi stari,iskusni i u borbi prekaljeni revolucionari iz prvih dana naše borbe, a što je najgore, sve se to moglo izbeći da su se drugovi saživeli i shvatili direktivu OK, koju je on svake nedelje u detaljima podvlačio: po danu da rad trpi, sačuvati kadrove i izbeći udarce reakcije.“¹⁰⁵

U stvari, postojalo je uputstvo Pokrajinskog komiteta od januara 1944. koje su okružni komiteti u načelu prihvatili,¹⁰⁶ naime, da se partijska rukovodstva iz jednog mesta u drugo prebacuju noću; da se sastanci partijskih organizacija i organizacija NOP-a takođe održavaju noću kako bi neprijatelj imao što manje podataka o aktivnosti KPJ i njenih organi-

¹⁰³ A. Vitorović, n. d., 577. — Trideset prvog oktobra 1943. u Podunavlju je ubijena od Nemaca Olga Milošević Mina, član OK SKOJ-a. Nešto kasnije streljana je 15-godišnja Razumenka Zunić Badžinče, član SK SKOJ-a za jasički srez.

¹⁰⁴ Isto.

¹⁰⁵ AIRPS, PKS, 300, Izveštaj OK Mladenovca od 25. II 1944. PK KPJ.

¹⁰⁶ AS, PKS, 562, Pismo PKOKKPJ.

zacija. Međutim, u praksi, ne samo da se niža rukovodstva nisu pridržavala uputstava Pokrajinskog komiteta već ni pojedini članovi okružnih komiteta. Zbog toga je i dolazilo do gubitaka koji su imali teške posledice po rad partijskih organizacija pomenutih okruga.

U vezi sa gubicima koje je pretrpela partijska organizacija mladenovačkog okruga, Dušan Petrović je 6. marta uputio pismo ovom okružnom komitetu: „Gubitak Vučka i ostalih drugova svakako je teško pogodio Partiju u tom okrugu. Moramo preduzeti sve potrebne mere da bi sprečili dalje padanje drugova. Jedna od najsigurnijih mera jeste da pristupite pravljenju skloništa. Nijedno selo gde mi imamo uporišta, ne bi smelo da ostane a da u njemu nema obezbeđenja za naše političke radnike. Vreme svakim danom biće sve bolje pa, ukoliko vam teren dozvoljava, pristupite pravljenju skloništa i van kuća. Na ovom terenu mi smo to široko postavili, prilično realizovali i pokazalo se zaista kao najbolji način da izbegnemo udarce neprijatelja.”¹⁰⁷

Dve najjače partijske organizacije na teritoriji zapadne Srbije (OK Čačak i OK Valjevo), takođe su imale osetne gubitke, ne samo u članstvu već i u rukovodećim kadrovima u prvoj polovini 1944. Uslovi za rad u ovim okruzima bili su veoma teški, jer su četnici DM u mnogim selima imali jaka uporišta. Zbog toga su pojedini članovi OK Valjeva i mnogi drugi politički radnici boravili u delovima okruga, iz kojih su se s vremena na vreme mogli prebacivati na teritoriju istočne Bosne. Inače, OK Valjevo je održavao veze sa Pokrajinskim komitetom preko Okružnog komiteta KPJ za Kragujevac. Zabeležene su dve veće provale u prvoj polovini 1944. Jedna je bila u aprilu, kada je Nedićeva Specijalna policija uhapsila oko 40 srednjoškolaca, simpatizera NOP-a,¹⁰⁸ i druga u junu, kada je usled provale pripadnicima SDS i četnicima DM pošlo za rukom da uhvate Milicu Pavlović Daru, člana OK u selu Joševi. Svirepo je mučena, ali ništa nije odala. Zaklana je krajem juna od četnika. Tada je uhapšen i Andra Savić Baja, sekretar Sreskog povereništva KPJ za posavsko-tamnavaški srez. Bio je opkoljen od četnika. Kod sebe je imao znatnu količinu partijskog materijala i novca. Sve je to prethodno uništio a onda pokušao da probije obruč. Nije uspeo. Bio je ranjen na četiri mesta, uhvaćen od četnika i svirepo mučen. Ništa nije priznao, a neposredno pred streljanje klicao je Partiji, revoluciji i slobodi. Tokom juna i jula u

¹⁰⁷ AS, OKM, 441. — OK Mladenovca uputio je pismo OKKPJ za Aranđelovac, 9. marta 1944, u kome ga obaveštava o uzrocima koji su doveli do gubitaka u rukovodstvima i organizacijama KPJ: „Ta nedelja od 15. II — 22. II je bila vrlo teška za nas. Doba najžešćeg terora i reakcije pregurasmo skoro bez gubitaka, a za ovu nedelju dana bez ikakvog terora izgubili smo toliko drugova, i to bez potrebe. Radi se svuda o neobazrivosti i nebudnosti. Mi smo i pre ovog slučaja izdali direktive o obezbeđenju i postavili smo svuda da je danas najvažniji zadatak, kako za partijsku organizaciju na terenu, tako i za vojne jedinice, očuvanje postojećeg partijskog i drugog kadra, pa ma i po cenu da rad trpi (s čim se je i PK-a složio). Posle ovog slučaja, još više smo nastojali na realizaciji toga, a ubuduće čak i više” (AS, OK Ar, 373).

¹⁰⁸ AIRPS, PKS, 537, Izveštaj OK Valjeva, 17. aprila 1944, Pokrajinskom komitetu KPJ.

rađevskom srezu pripadnici kvislinških vojnih formacija su zaklali 14 simpatizera NOP-a koji su održavali veze sa organizacijama KPJ istočne Bosne, odnosno OKKPJ Majevice.¹⁰⁹

Gubici partijske organizacije na teritoriji OK Čačka, takođe su bili znatni. U prvoj polovini 1944. poginula su u borbi protiv nedićevaca dva člana Okružnog komiteta: 5. februara u selu Ljutovnica Radovan Jovanović Vaso, a 9. marta u selu Grabovici Miodrag Radovanović Korčagin. Istog dana, u borbi protiv Nemaca i ljotićevaca poginuo je Danilo Dimitrijević Avram, sekretar SKKPJ za srez trnavski, Dragan Čubović, član istog SK i još 3 partizana Čačanskog partizanskog odreda (svi članovi KPJ).¹¹⁰ Posle kraćeg vremena, u selu Jablanici, u borbi protiv četnika DM izgubili su živote Miroljub Nešković Zaca, sekretar SK KPJ za trnavski srez, i Milica Vučetić Trepuša, član istog komiteta.¹¹¹

Da napomenem» i to da je 5. jula 1944. bila otkrivena tehnika Okružnog komiteta Čačka, čime su partijskoj organizaciji naneti znatni gubici. I ovde je bila posredi izdaja. U tehnici su radila 3 člana KPJ, od kojih su bile dve drugarice. Provokator je bio jedan simpatizer NOP-a koji je služio kao veza između OK i tehnike. Četnici i nedićevci su tehniku otkrili i uhapsili više simpatizera NOP-a. Isti ovaj provokator, samo dva dana kasnije (7. jula), prijavio je četnicima sklonište OK, gde je takođe bila smeštena rezervna tehnika i mnogo drugog agitaciono-propagandnog materijala. „Posle ovih provala“, pisao je OK Čačka, „izbila su hapšenja seljaka u okolnim selima oko Milanovca od strane Nemaca i žandarma. Uhapšeni su sprovedeni za Kragujevac.“¹¹²

I u čačanskom okrugu, kao i u Valjevu, četnici DM i nedićevci imali su jaka uporišta i znatne vojne snage, koje su zajedno sa Nemcima odlazile prema Drini i borile se protiv Operativne grupe divizija NOVJ pri Vrhovnom štabu, koje su prodirale u Srbiju. U takvoj situaciji kvislinzi i četnici su budno pratili svaku akciju simpatizera NOP-a i sprovodili oštre represalije, čime je bio otežan rad ne samo Okružnog komiteta, kao partijskog rukovodstva, već partijske organizacije uopšte. Zbog svega toga OK Čačka takođe nije imao još od novembra 1943. direktne veze sa Pokrajinskim komitetom, već posredno (kao i OK Valjeva), preko Okružnog komiteta KPJ za Kragujevac.¹¹⁸

Partijska organizacija zaječarskog okruga bila je suočena krajem 1943. i početkom 1944. sa velikim terorom neprijatelja, u čemu su prednjačili ljotićevci i četnici DM. Uslovi za rad partijske organizacije i partizanskog

¹⁰⁹ AS, OK Ar. 474, Izveštaj Sretena Čitakovića Demida, člana OK Valjeva, 28. jula 1944, Okružnom komitetu KPJ za Kragujevac.

¹¹⁰ AIRPS, PKS, 560, Izveštaj OK KPJ za Cačak Pokrajinskom komitetu KPJ, 18. maja 1944.

¹¹¹ AS, PKS, 589, Izveštaj OK Čačka Pokrajinskom komitetu KPJ, 21. juna 1944.

^{1,2} AS, PKS, 610, Izveštaj Radisava Nedeljkovića Rajka, člana OK Čačka, 12. jula 1944, Pokrajinskom komitetu KPJ.

¹¹³ AS, PKS, 589, Izveštaj OK Čačka, 21. juna 1944, Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju.

odreda bili su znatno otežani, zbog čega je Okružni komitet doneo odluku u januaru 1944. da se za izvesno vreme prebace na teren Jablanice, gde su ostali nekoliko meseci.¹¹⁴

Na osnovu već pomenutog izveštaja OK Zaječara, takođe saznajemo da je krajem 1943. i početkom 1944. partijska organizacija imala osetne gubitke. U borbama protiv kvislinga, četnika i Nemaca, krajem oktobra 1943. izgubila je sekretara OK, Miodraga Stanimirovića Duška, zatim, u novembru, decembru i januaru dva člana OK SKOJ-a, tri člana OKKPJ, jednog člana SK SKOJ-a i jednog člana KPJ (drugarica koja je bila planirana za Okružni odbor AFŽ-a); dva člana — kandidati za Okružni NOO; jednog komandanta bataljona Zaječarskog partizanskog odreda i više desetina članova KPJ, SKOJ-a i simpatizera NOP-a.¹¹⁵

O gubicima koje je pretrpela partijska organizacija na jugu Srbije od januara 1944. do potpunog oslobođenja ovog kraja sačuvano je malo dokumenata. Ali je izvesno da je u periodu o kome je reč, teror neprijatelja, pogotovu četnika DM bio nešto manji, jer su u ovom delu Srbije postojali jaki partizanski odredi, brigade, a od maja i divizije NOVJ, koje su okupatorima, kvislinzima i četnicima DM nanosile osetne gubitke. Ipak je gubitaka bilo. Osetniji su bili u niškom okrugu, gde su u relativno kratkom periodu izgubila živote dva člana Okružnog komiteta KPJ. Krajem februara poginuo je hrabro Konrad Žilnik Slobodan u sukobu sa bugarskom policijom i četnicima DM, kod Paježa (belopalanački srez). Mesec i po dana kasnije (12. aprila 1944) poginula su takođe dva člana OK: Dušan Tasković Srečko i Hristina Markišić, koja je ujedno bila sekretar SKKPJ za aleksinački srez. U stvari, toga datuma cela jedna desetina Ozrenskog partizanskog odreda sišla je sa Kopaoničkog visa, pa je opkoljena u jednoj pojati i u neravnopravnoj borbi cela izginula. Posle ove borbe, OK je imao samo jednog člana, odnosno sekretara — Desimira Jovovića Čiču, te ovo rukovodstvo neće funkcionisati sve do obnavljanja u leto 1944. godine.¹¹⁶

O gubicima u partijskoj organizaciji Srbije, Pokrajinski komitet uputio je izveštaj Centralnom komitetu KPJ 3. juna 1944. U jednom delu toga izveštaja stoji između ostalog: „U toku zime i proleća imali smo dosta gubitaka okružnih i sreskih rukovodilaca u Šumadiji, Kosmaju, Požarevcu, Zaječarskoj i Čačanskoj organizaciji, a rukovodioci iz Mačve i Rađevine, prešli su na Majevicu. Ipak se partijska organizacija u Šumadiji i Kosmaju održala. Kosmajski i Šumadijski odred prezimili su zajedno kao brigada, a sada je svako na svom terenu. Do februara Požarevački odred je bio na Kosmaju, a Zaječarski na Jastrepcu, jer nisu mogli da opstanu od četnika, a sada su na svojim terenima. U Rasini, Toplici, Jablanici, Crnoj Travi i Pčinji, narod je u ustanku, slobodne teritorije se

¹¹⁴ AIRPS, PKS, 484, Izveštaj OK Zaječara, bez datuma (sigurno je iz januara ili februara 1944).

¹¹⁵ Isto.

¹¹⁶ M. Perović, *Južna Srbija u NOB-u*, 380, sećanje Desimira Jovovića Čiče.

drže već godinu dana uz krvave svakodnevne borbe sa kvislinzima, okupatorima i četnicima."¹¹⁷

Kada je reč o gubicima u partijskoj organizaciji Srbije, neophodno je malo opširnije analizirati provalu u Beogradu krajem jula 1944, kada je Specijalna policija Uprave grada Beograda otkrila tehniku Pokrajinskog komiteta. Međutim, još nema dovoljno podataka kako je došlo do provale, ko je provalio Pokrajinsku tehniku, kako je i kada pogubljen Svetislav Kanački, rukovodilac tehnike, da li je on pre toga popustio pred policijom itd. Nemoguće je objasniti ni mnoga druga pitanja u vezi s ovim slučajem, jer autoru ovog rada nije bio dostupan nijedan policijski dokument koji bi detaljnije rasvetlio celo ovo pitanje.

Izvesno je, međutim, da je Kanački svoje poslednje pismo iz Beograda uputio Okružnom komitetu KPJ Valjevo 27. jula 1944. dakle, dva dana pre provale.¹¹⁸ Sačuvano je više partijskih dokumenata iz prve polovine avgusta koji govore o radu tehnike PK. Četvrtog avgusta Božidarka Damjanović Kika uputila je iz Posavine pismo Okružnom komitetu Mladenovca, u kome izveštava da je njihov kurir 30. jula bio u Beogradu i da je saznao od simpatizera NOP-a koji su saradivali na tehnici da je Kanački tog istog dana ubijen.¹¹⁹ O pravali u Beogradu, OK Mladenovca uputio je pismo Okružnom komitetu KPJ za Kragujevac 11. avgusta, u kome je rečeno i sledeće: „Drug Rista, po svemu sudeći, je pao. Kako smo obavešteni od nekih drugova iz Beograda, koji su došli u odred, drug Rista se je ubio a i još (2 ili 3 druga) sa njim u jednom obezbeđenom stanu. Veze sa Beogradom više nemamo."¹²⁰

Još dva dokumenta govore da je Svetislav Kanački ubijen. O tome je pisao Marko Nikezić (tada član OK Mladenovca) — Pokrajinskom komitetu za Vojvodinu sredinom avgusta 1944.: „Ja se sada nalazim u Sremu, gde sam došao radi povezivanja sa jedinicama koje treba da se prebace u Srbiju. OK Mladenovac sam mi je javio da je drug Rista pao. On je sa dva druga bio opkoljen u stanu — kako javljaju drugovi — ubio 2 Nedi-

¹¹⁷ ARP, Srbija, U/186. — U daljem tekstu pisma PK ističe: „Slobodne teritorije su dobro organizovane vojnički i politički; vrše se izbori za NOO-e uz oduševljenje naroda. PK SKOJ-a je popunjen, postoje okružna i sreska rukovodstva USAOS-a. U omladinskim organizacijama organizovano 6.500 omladinaca u Jablanici... Na Majevicu sam poslao (B. Nešković — M. B.) Milku Minić da organizuje OK Mačve; da okupi Mačvane i Valjevce u jedan odred i da se prebacuje po mogućnosti na svoje terene."

¹¹⁸ U ovom pismu Kanački potvrđuje da je poslednji izveštaj iz Valjeva dobio 28. juna; insistira da im veza sa OK Kragujevca bude redovnije kako bi mogli iz Beograda da im pruže pomoć u raznim propagandnim materijalima (AS, OKV, 76).

¹¹⁹ AS, OKM, 775 — 7. avgusta Draža Marković, sekretar OK Mladenovca, uputio je pismo članovima OK na terenu: „Verovatno ste već čuli o pogibiji druga Riste. To pričaju novi drugovi iz Beograda koji su došli u odred, a s kojima sam se ja sastajao. Kako javlja drug Banovac (on je već stigao u Mali Požarevac), tu su došli neki drugovi koji su radili sa Ristom (S. Kanački Mali ili Rista — M. B.) (AS, OKM, 782).

¹²⁰ AS, OK, Ar, 484.

čeva agenta, oba druga koja su bila sa njim i onda sebe... Iz Kosmaja javljaju da je u odred stiglo 13 drugova, koji su bili ugroženi. Rista je pao usled provale iz Beograda."¹²¹

Pismo sličnog sadržaja uputio je Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu sredinom avgusta Centralnom komitetu KPJ. U jednom delu tog pisma stoji: „Javili smo vam da je u Beogradu došlo do velike provale. Drugarica Jelena Popović, koja je bila u Beogradu za vreme provale (sada se nalazi u Kosmajskom odredu), javila nam je da je pala štamparija i slagalište sa materijalom. Kada je policija upala u kuću u kojoj se nalazila štamparija, drug Mali — Španac ubio je dvojicu drugova, koji su bili sa njime u zgradi, da ne bi pali živi u ruke neprijatelja. Ubio je i dva policijska agenta, a zatim izvršio samoubistvo. U vezi sa ovom provalom uhapšeno je preko 30 ljudi, ali ne znamo ko je sve uhapšen."¹²²

Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju (sedište PK tada je bilo u Jablatici) nije odmah obavešten o provali koja se dogodila u Beogradu. On je 8. avgusta, dakle 10 dana posle provale, uputio pismo Kanačkom, u kome ga obaveštava o planovima PK i Glavnog štaba da uz njegovu pomoć instaliraju radio-stanicu u Beogradu preko koje će Kanački održavati veze sa PK i obaveštavati ga o prilikama u gradu. „Ako dođe do tebe drugarica S., ona ima svoj stan te ne treba da je vodiš u stan gde je presa. Naknadno ćemo poslati telegrafistu i radio-stanicu, koji će raditi u stanu gde je presa... Tvoj rad u vezi sa radio-stanicom je sledeći: nas obaveštavaš kratkim depešama o stvarima koje su izložene u pismu OZNE, koje ti šaljemo, a koje je upućeno tebi. Naravno da samo ovaj zadatak, koji je izložen u ovom pismu je dovoljan da ti oduzme čitavo vreme i da pretpostavljamo da ti imaš široku mrežu obaveštajaca... U pismu OZNE, koje ti šaljemo, stoji da ti se upućuje jedna drugarica sa radio-stanicom. Pošto do sada nismo znali gde je ona, to smo ti u ovom našem pismu u tački 2. izložili da ćemo ti mi poslati telegrafistu i stanicu. Međutim, ta drugarica koja se pominje u pismu OZNE, već se nalazi u Sremu sa radio-stanicom i dobila je nalog da se prebaci na Kosmaj. Ako imaš veze sa Sremom, i ako se nije prebacila na Kosmaj, traži od Sremaca da je tebi prebace zajedno sa radio-stanicom."¹²³

Samo dan kasnije (9. avgusta) Blagoje Nešković je izvestio Centralni komitet o pravali koja se dogodila u Beogradu: „Mislim da time otpada svaka kombinacija, za sada, da ma koga šaljemo sa stanicom u Beograd, već ćemo morati da se orijentišemo na teritoriju u blizini Beograda, gde postoje naši odredi. Ovom provalom nije nam ništa u Beogradu ostalo."¹²⁴

¹²¹ AS, PKS, 645.

¹²² AS, PKS, 565, Pismo CKKPJ, 24. avgusta 1944, Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju.

¹²³ AS, PKS, 58.

¹²⁴ ARP, CK KPJ, 213. — U jednom delu pisma PK rečeno je: „Saznali smo od naših koji su došli iz Beograda da je Stevin stan i stovarište sa hartijom, gde je bila jedna mala presa i gde su bila dva druga, koji su radili na centralnoj štampariji, provaljen. Culi smo da su u vezi s tim bila hapšenja i da su oba druga koja su bila sa malom presom, verovatno, izvršili samoubistvo. O drugu Malom ništa ne znamo, ali se ovo odigralo u njego-

U istom pismu Pokrajinski komitet obaveštava da im je partijska tehnika u sedištu dosta siromašna te traže u tome pomoć. Posebno insistiraju da im se omogući da preko savezničkih aviona, koji lete preko Srbije, rasturaju proglase Glavnog štaba i drugih organizacija NOP-a.

Nezavisno od toga ko je provalio tehniku Pokrajinskog komiteta, značajno je istaći da ona nije bila proširena ni na jednu drugu partijsku organizaciju van Beograda, iako su kuriri mnogih okružnih komiteta, na primer, Mladenovca, Kragujevca, Kruševca, Leskovca i drugih, neposredno saradivali sa tehničarom Pokrajinskog komiteta. Dr Jovan Marjanović ipak navodi u publikaciji „Srbija u narodnooslobodilačkoj borbi — Beograd“ da Kanački „nije izdržao mučenje u zatvoru i proširio je provalu. Verovatno je ubijen u zatvoru Specijalne policije ili streljan u nekoj grupi ubijenih rodoljuba septembra 1944.“¹²⁵ Potvrdu za ovo nismo mogli pronaći ni u jednom partijskom niti, pak, policijskom dokumentu. Naprotiv, pominju se i neke druge ličnosti koje su eventualno mogle, usled mučenja, da popuste pred Specijalnom policijom.¹²⁶

Mi smo u ovom delu teksta dali uglavnom pregled gubitaka pripadnika NOP-a, i to mahom rukovodećih kadrova u poslednjoj godini okupacije Srbije. Međutim, znatno veći bili su zločini Nemaca, kvislinga i četnika DM radi odmazde kada bi pretrpeli gubitke u sopstvenim redovima. Nemački izvori beleže da je u periodu od 16. januara do 15. februara 1944. streljano za odmazdu 150, a uhapšeno 984 čoveka, a samo u Beogradu 234; zatim, od 16. februara do 15. marta u Beogradu je uhapšeno 311, a u ostalim delovima Srbije 1.479 lica.¹²⁷ Masovni zločin u drugoj polovini februara izvršen je i u Kosovskoj Mitrovici. Tada su nemačka policija i albanski kvislinzi u zatvoru streljali 360 lica. Tih dana prešlo je granicu Srbije usled terora i oko 1.800 srpskih izbeglica sa Kosova.¹²⁸

Hapšenja, streljanja, interniranja i druge represalije i dalje su sprovedeni. Specijalna policija Uprave grada Beograda bila je naročito su-

dva stana (tamo gde ga je Pera uveo u Stevin stan)." U jednom drugom pismu PK, 15. avgusta 1944, Centralnom komitetu KPJ naglašava se da im nije poznato da li je Kanački uhapšen ili je poginuo u borbi sa policijom, ali se daje njegova biografija. Iz nje se vidi da je Svetislav Kanački Mali ili Rišta rođen 1911. u selu Bavanište (Pančevo); metalrski radnik. Učestvovao u Španskom građanskom ratu 1937, gde je primljen za člana KPJ. Tamo je i ranjen. Vratio se u Beograd oktobra 1941. i od tada je bio glavni tehničar PK (AS, CK KPJ, 60).

¹²⁵ J. Marjanović, Beograd, 298.

¹²⁶ Petar Stambolić u već citiranom sećanju smatra, takođe, da je Kanački popustio pred policijom. U potvrdu svoga stava navodi i podatak da je o tome lično posle rata razgovarao sa uhapšenim Boškom Bečarevićem, šefom IV antikomunističkog odeljenja Specijalne policije i da mu je ovaj tada potvrdio da je Kanački priznao. Stambolić takođe ističe da je jedino Kanački znao za stan u Garibaldijevoj ulici, gde su se skrivali B. Nešković i P. Stambolić, i da je ovaj stan bio provaljen. To je još jedna potvrda, po njemu, da je Kanački imao slabo držanje pred policijom.

¹²⁷ AVII, NA, br. 28-20/1 i 22/1-28. Mesečni izveštaj komandanta Jugostoka, od 16. I do 15. II i od 16. II do 15. III 1944; V. Glišić, n. d., 220.

¹²⁸ V. Glišić, n. d., 220.

rova. Ona se tako ponašala kao da se ništa značajnije nije događalo u zemlji i u svetu. Krajem februara uhvatila je u Šapcu oko 90 građana i posle maltretiranja sprovela ih u logor na Banjici. Na dostavu Specijalne policije 27. februara Nemci su streljali 35 zarobljenih partizana u selu Ravnju (Podrinje), koji su pokušali da se preko Drine prebace u Srbiju.¹²⁹ Od 11. do 20. marta, po naređenju vojnoupravnog komandanta, uhapšeno je 311 lica; a od 20. do 31. marta okupator je streljao za odmazdu 30, uhapšio u Beogradu 129, a u ostalim delovima Srbije 537 talaca.¹³⁰ Tako je bilo iz dana u dan, sve dok se okupatori i kvislinzi nisu počeli da povlače iz Srbije.

Kad je reč o zločinima, treba istaći da su četnici Draže Mihailovića bili sve suroviji i beskrupulozniji prema pripadnicima oslobodilačkog pokreta, odnosno prema svima onima koji nisu izvršavali njihova naređenja. Krstarenje četnika po Šumadiji pratili su svirep teror i pokolj. U januaru 1944, došavši u selo Kopljare, brigada Njegovana Arsenijevića naredila je da se svi stanovnici okupe u školskom dvorištu, kada su naočigled celog zbora četnici zaklali 22 simpatizera NOP-a i zapalili više kuća; u selu Senaji zaklano je 10 partizanskih saradnika; u gročanskom srezu 33 seljaka. Kao i u drugim krajevima, bili su to, u stvari, pokolji radi zastrašivanja naroda, a četnici se nisu mnogo ni raspitivali o krivici stavljenih „pod slovo Z”.¹³¹ Okružni komitet KPJ za Mladenovac o ovome je obavestio Pokrajinski komitet KPJ u pismu od 30. januara 1944, u kome je rečeno i sledeće: „Situacija kod nas je u znaku četničke ofanzive i reakcije u čitavom okrugu. U svim srezovima postavljaju svoju vlast (četo-vođe, straže itd.); zavode obavezne vežbe za omladinu po selima; mobilišu nasilno u svoje odrede i momentalno imaju u tome uspeha. I pored svega zaveli su strahovit teror, naročito u Posavini — gročanskom, podunavskom i jaseničkom srezu. Tako su samo u Vraniću (Posavina) zaklali preko 70 ljudi, žena i dece; Bačevcu (Posavina) 11, Barajevu (Posavina) 6, Boleću (gročanski) 8, Bačincu (jasenički) 10 itd. No, i pored toga straha koji je zavladao usled njihovog terora, narod ih strahovito mrzi i njegove simpatije su za nas.”¹³²

Na teritoriji mladenovačkog okruga četnici su izvršili masovne zločine i u Drugovcu, Malom Požarevcu, Senaji, Duboni i drugde. Samo u Drugovcu 29. aprila 1944. zaklano je 75 lica, a u ostalim selima po 10, 15 pa i više od 20 partizanskih saradnika.¹³³

Izveštaji i iz mnogih drugih okružnih komiteta iz prve polovine 1944. govore o nečuvenim pokoljima golorukog stanovništva. Prvog februara u Jagodini, Čupriji i Paraćinu četnici su zaklali 51 pripadnika i simpatizera

¹²⁹ AIRPS, Hronika sela Ravne (rukopis), str. 80.

¹³⁰ V. Glišić, n. d., 221.

¹³¹ AIRPS, PKS, 482.

¹³² Isto.

¹³³ AS, OK Ar, 421, Izveštaj OK Kragujevca, 23. maja 1944, Pokrajinskom komitetu KPJ; AS, OK M, 594, Izveštaj OK Mladenovca, 12. maja 1944, Pokrajinskom komitetu KPJ.

NOP-a. O tome je Petar Stambolić pisao Nedeljku Karaičiću i Dragom Stamenkoviću 12. februara 1944: „Beograd bruji o tom klanju, a u unutrašnjosti to je postalo najvažnije pitanje. Niko se više ne oseća sigurnim da će sutra osvanuti.”¹³⁴

Pored streljanja, hapšenja, interniranja, neprijatelji su sprovodili i druge vrste represalija. Odvođenje na prinudni rad bila je svakodnevna praksa; kulučenje gotovo na svim objektima, naročito na onim koji su bili porušeni od bombardovanja, (poprimilo je takve razmere da su kvislinzi i najteže bolesnike primoravali na takav rad. Specijalna policija izdala je zabranu primanja na konak svih onih koji su iz unutrašnjosti dolazili u veće gradove u Srbiji.¹³⁵ Nijedan građanin nije se smeo udaljiti van mesta svog stalnog prebivališta bez specijalnih objava za putovanje.¹³⁰ Iz jednog pisma koje je Boško Bećarević, šef IV, antikomunističkog odseka Specijalne policije Uprave grada Beograda, 24. juna poslao Svetozaru Vujkoviću, šefu logora na Banjici, vidi se da on smatra da trenutna situacija u Beogradu i u zemlji zahteva „da se već protiv konfiniranih lica pooštre mere i revidiraju ranije donete odluke”.¹³⁷ Predsednik kvislinške srpske vlade Milan Nedić, 15. avgusta 1944. godine poslao je svim okružnim načelnicima i upravniku grada Beograda, kao i komandantima svih vojnih jedinica, raspis s naredbom o konfiniranju politički sumnjivih osoba i uzimanje talaca „kako bi se ovaj posao jednobrazno vršio u cei o j zemlji”. Ovom naredbom Nedić je predvideo da svi taoци budu razvrstani u šest kategorija, od kojih su prva i druga kategorija obuhvatale lica predviđena za fizičko uništenje. U jednom delu ove naredbe rečeno je i sledeće: „1. U interesu reda i mira, bezbednosti i sigurnosti građana mogu se konfinirati ili za taoce uzeti svi oni koji delom ili rečima pokušavaju: da naruše red i mir i dovedu u pitanje sigurnost i bezbednost građana, u današnjoj teškoj situaciji. 2. Konfinirati se moraju i u logor sprovesti, privremeno ili trajno, sledeća lica: a) koja delom ili rečima propovedaju komunističke ideje, ovima simpatišu i u izvršenju zločinačkih dela pomažu; b) koja pokušavaju da današnje stanje putem sile promene, naruše red i mir i dovedu u pitanje javni saobraćaj, bezbednost i sigurnost građana; v) koja ruše, kvare i uništavaju državno i narodno dobro ili ovima pomažu; g) koja vrbuju druge za komunističke redove i vrše kurirsku službu za račun komunista; d) koja rasturaju komunističke letke i brošure ili hvale komunistički režim; đ) koja prikrivaju komuniste i neće vlastima da ih pokažu iako znaju da su komunisti; e) koja vrbuju i drugog nago-varaju da se od vlasti u šumu odmetne i čini kažnjiva dela na štetu Srba; ž) koja snabdevaju komuniste u šumi: oružjem, municijom i odelom i na taj način omogućuju njihovu razornu akciju; z) koja postupke vlasti i nji-

¹³⁴ AIRPS, PKS, 490.

¹³⁵ AS, Nća, br. 6296/44, neregistrovano.

¹³⁶ AVII, k. 18, br. 32/4-3, k. 18.

¹³⁷ AVII, Nća, br. 12-1, 3/16.

hove naredbe koje su u opštem interesu izdate omalovažavaju, kritikuju ili ih uništavaju, ako su javno istaknute" itd.¹³⁸

Iz citirane naredbe vidi se koliko je Milan Nedić bio ogorčeni protivnik komunizma i njegovih simpatizera, pa nije odustajao od najsureovijih represalija čak i u periodu kada su jedinice NOVJ zauzele veći deo Srbije. To je istovremeno bio period kada su se jedinice Crvene armije približavale granicama Jugoslavije i kada je i laicima bilo jasno da je nemački fašizam bio na rubu potpune propasti. A to je bio znak da je skori kraj Nedićeve vlade i svih onih koji su verno služili njegovoj administraciji za račun okupatora.

Isto tako, pljačka životnih namirnica za račun nemačkih okupatora nije se smanjivala. Nedićeva vlada ulagala je maksimalne napore da se razrezana količina žitarica i drugih proizvoda bez pogovora isporuči okupatorima. U toku zime i proleća 1944. sakupljeno je oko 34.000 tona kukuruza i liferovano u Rajh.¹³⁹ Pšenice je bilo razrezano za 1943. godinu 9.922 vagona, a do 3. februara 1944. bilo je isporučeno 7.590 vagona. Nedićeva vlada na sednici od 3. februara konstatovala je da je do podbačaja plana došlo zbog toga što su zaduženja proizvođača bila nerealna.¹⁴⁰ Krajem ovog meseca predsednik „vlade narodnog spasa" uputio je poslanicu preko Radio-Beograda zemljoradnicima, u kojoj je agitovao da se što bolje pripreme za naredu žetvu jer, kako je naglasio, „neizvesno je kada će se rat završiti, a viškovi proizvoda moraju se predati Nemcima".¹⁴¹ Početkom juna Nedićeva vlada izdala je naredbu radi zaštite žetve od po-

138 AVII, NAV, N-T-311, 189/560—561. — U citiranoj naredbi rečeno je i ovo: „Sva napred pomenuta lica imaju se kažnjavati i kategorisati od mesnih policijskih vlasti na sledeći način: a) *Prva kategorija*: Na trajno eliminisanje iz društva kao posve štetni po red i poredak, koji su poznati komunisti i izdajnici, bez obzira na pol i godine starosti; čiji je rad nesumnjivo težak po današnje stanje i istragom utvrđen, na širenju komunističkih ideja pomažu, sve sa oružjem, municijom i drugim eksplozivom snabdevaju; koji ruše, kvare ili uništavaju državno i narodno dobro; koji vrbuju druge za račun komunističke i vrše kurirsku službu, b) *Druga kategorija*: Na duže eliminisanje iz društva i eventualni uput na prinudan rad oni koji su simpatizeri komunista i šire njihovu propagandu; koji komunistički pokret novčano i u odelu pomažu; koji prikrivaju komuniste i rasturaju njihov propagandni materijal i šire njihove ideje; ukoliko njihov rad ne bude težak i važan kao onih u prvoj kategoriji i istragom nije utvrđen do detalja" itd.

139 AVII, NAV, N-T-501, r. 256, mesečeni izveštaj komandanta Jugoistoka od 16. III do 15. IV 1944.

¹⁴⁰ AVII, Nća, br. 6/1-1, k. 1. — Okružni načelnik u Kraljevu svojim aktom od 16. II 1944. obavestio je sreskog načelnika u Čačku da ga je M. Nedić lično ovlastio da rukovodi akcijom otkupa kukuruza u okrugu, koji je bio u zastoju, i naređuje mu da preduzme energične mere kako bi se razrezane količine isporučile (Arhiv CKKPJ, k. 19/236). — Okružni načelnik u Valjevu izveštava, 22. II 1944, MUP da je do 31. I u okrugu otkupljeno 389.998 kg kukuruza u klipu (Arhiv CKKPJ, V-1/179).

¹⁴¹ *Novo vreme*, 27. II 1944.

žara, po kojoj su predviđene najoštrije kazne za sve one koji bi namerno ili nehотиčno izazvali požare na žitnim poljima.¹⁴²

Kao što vidimo, izuzetno loša vojno-politička situacija okupatora i njihovih saradnika, kao da nije smetala srpskim kvislinzima da predano služe Nemcima do poslednjeg dana, odnosno do trenutka kada su nacisti morali da se povuku pred snažnim udarima divizija NOVJ i jedinica Crvene armije. Znatno ranije došlo je do objedinjavanja svih kontrarevolucionarnih jedinica (i kvislinga i četnika DM) da bi uz pomoć Nemaca pružile efikasniji otpor oslobodilačkim snagama.

¹⁴² *Novo vreme*, 7. VII 1944. — U jednom delu ove naredbe stajalo je: „Za vreme žetve (od sazrevanja do završetka uvoženja), dužne su opštinske uprave, odnosno zaštitne zajednice, da uposle, pored već uposlenih poljskih čuvara, nove poljske čuvare, koji će zajednički čuvati polja i danju i noću”. — *Novo vreme*, 31. VII 1944, piše da partizani ometaju ubiranje žetve pa ističe: „Poslednjih dana primetilo se kako komunisti u manjim ili većim grupama pokušavaju da sabotiraju poljske radove naših seljaka. Njima je stalo ako mogu da ukoče žetvu. Mestimično komunisti su uspeli da popale žito i vršalice. Na ovaj način oni žele da potpuno ili delimično ugroze ishranu našeg stanovništva.”

OBRAZOVANJE KOALICIJE: OKUPATOR — NEDIĆ — MIHAILOVIĆ I NJEN SLOM

Zajednički napori Saveznika da sprovedu odluke Teheranske konferencije¹⁴⁸ ubrzo su doneli krupne vojno-političke rezultate. Od početka 1944. Crvena armija je izvodila ofanzivne operacije na celoj dužini Istočnog fronta. Nastupajući bez predaha, ona je još u apriu izbila na češku i rumunsku granicu, započevši istovremeno ofanzivu prema Karpatima i pripreme za obilnije operacije na Balkanu; do sredine godine izbila je na zapadne granice Sovjetskog Saveza, razbila nemačku Centralnu grupu i krajem jula 1944. prodrla do reke Visle.¹⁴⁴

Na zapadu su savezničke trupe izvršile poslednje pripreme za desant u Francusku, izveden 6. juna 1944. u Normandiji. U Italiji su 5. američka i 8. britanska armija slomile nemačku odbranu na tzv. Gustafovoj liniji i 4. juna ušle u Rim. Istovremeno je Vermaht počeo da bombarduje London raketama V-2. Okupatorska i kvislinška štampa u Srbiji pod krupnim naslovima donosila je izveštaje o novom nemačkom tajnom oružju koje će, navodno, dovesti do brzog i odlučujućeg preokreta u korist sila Osovine.¹⁴⁵

U istom periodu u Jugoslaviji je NOVJ izvodila ofanzivne operacije snagama od 15 korpusa, sa 50 divizija, 20 samostalnih brigada i 130 partizanskih odreda.¹⁴⁸ Narodnooslobodilačka vojska imala je u leto 1944. potpunu inicijativu na svim područjima. Veći deo jugoslovenske teritorije bio je oslobođen, a glavna snaga Narodnooslobodilačke vojske usmeravala je svoja ofanzivna dejstva prema Srbiji, koja je u tom trenutku i sa vojnog i sa političkog gledišta imala odlučujući značaj.

¹⁴⁸ U periodu od 28. novembra do 2. decembra 1943. državni antihitlerovske koalicije: Ruzvelt, Staljin i Cerčil sastali su se u Teheranu da bi koordinirali strategijske planove za dalje vođenje rata protiv fašističke Nemačke. Pored ostalog, zaključeno je da je najvažniji zadatak britanskih i američkih snaga da do 1. maja 1944. otvore Drugi front u zapadnoj Evropi, dok će Crvena armija nastaviti ofanzivne operacije sa istoka ka središtu Evrope."

¹⁴⁴ *Oslobodilački rat*, II, 247.

¹⁴⁵ Isto.

¹⁴⁶ Dušan Plenča, *Narodnooslobodilački pokret u Jugoslaviji i Saveznici*, „Istorijski glasnik“, br. 1—4/61, str. 29.

Snage kontrarevolucije u Srbiji u takvoj situaciji, činile su očajničke pokušaje kako bi ujedinile sve svoje snage i uz podršku okupatora pokušale da se odupru jedinicama NOVJ, koje su sa svih strana prodirale u Srbiju. Već prvih meseci 1944. sve više dolazi do zbližavanja Nedića i njegove vlade sa štabom četničkog pokreta Draže Mihailovića. Isto tako Nemci, koji su protiv četnika, s vremena na vreme, preduzimali izvesne akcije, a istovremeno sklapali ugovore o saradnji, sve su više dolazili do zaključka da bi u tim teškim trenucima za njih mogli od četnika imati više koristi nego štete, ukoliko ovi budu vodili jednu racionalnu politiku prema njima. Zbog toga nacisti pokušavaju da ujedine sve „nacionalističke snage“ (nedićevce, ljotićevce i četnike DM) za borbu protiv jedinica NOVJ, koje su okruživale Srbiju sa svih strana. Međutim, u pogledu daljnje saradnje sa četnicima, u štabu komandanta Jugoistoka, odnosno vojnoupravnog komandanta Srbije postojale su dve struje. Jednu je predvodio Nojbaher, koji se zalagao za безусловnu saradnju sa četnicima. Njega je u svemu podržavao Milan Nedić. Na drugoj strani, August Majsner nije imao poverenja u četnike, govoreći da ih treba stalno uznemiravati, kako bi na taj način u njihove redove uneli ako ne strah, onda bar nered. Kao glavni argumenat da četnike treba uznemiravati, Majsner je navodio da se oni nisu držali ugovora o saradnji koje su imali sa pojedinim njihovim komandantima.¹⁴⁷ Majsnera je svim snagama podržavao Dimitrije Ljotić. Međutim, u krajnjoj liniji sukob je rešen u Nojbaherovu i Nedićevu korist, što je značilo pobedu popustljivije politike prema četničkom pokretu.¹⁴⁸

Sukobi između nemačkih jedinica i Srpskog dobrovoljačkog korpusa, s jedne, i četnika DM, s druge strane, bili su zapaženi naročito od sredine februara do maja 1944, i to izrazito na terenu okruga beogradskog, mladenovačkog, kragujevačkog i šabačkog. Bilo je slučajeva da su Nemci i ljotićevci na terenu jednog istog okruga pojedine četničke komandante progonili, dok su, u isto vreme, sa drugima sklapali i produživali ugovore. Pojedini okružni komiteti KPJ su se ponovo (kao i u prvoj polovini 1943), obraćali Pokrajinskom komitetu KPJ i tražili instrukcije o tome kako da objašnjavaju neprijateljstvo Nemaca i četnika jer im to mnogo otežava

¹⁴⁷ AVII, NAV, N-T-501, 256/54, naređenje komandanta Jugoistoka, 11. II 1944, Majsneru u vezi sa odnosom prema četnicima DM. Navodi se da je pokušaj da se četnički pokret DM iskoristi za zajedničku borbu protiv komunizma sada vidljiv po tome što su četnici to iskoristili, naoružali se i ojačali organizaciju tako da čak vode borbu protiv okupatorskih snaga. Zato, ako četnici D. M. nisu aktivni u borbi protiv partizana, pisalo je u naredbi komandanta Jugoistoka, ili se bore protiv okupacione vlasti, nužno je čak i legalne srpske trupe okrenuti protiv njih. Treba objasniti SDS pravi front protiv pokreta DM.

¹⁴⁸ 24. II 1944. održana je konferencija kod generala Majsnera. U zapisniku sa tog sastanka zabeleženo je i ovo: „On (Majsner) ponovo moli za razjašnjenje da li konačno postoji ratno stanje sa svim DM bandama. On takode smatra da se više ne paktira sa Lukačevićem, pošto on prema Kremplerovom izveštaju i u crnogorskom području vrši prinudno regrutovanje. Majsneru bi bilo najdraže kada više ne bi trebalo imati nikakvih obzira prema D. M.“ (AVII, NAV, N-T-501, 256/128).

da politički deluju na terenu. S tim u vezi je i pismo OKKPJ za Mladenovac od 25. februara 1944: „Od pre nekoliko dana na čitavoj teritoriji našega okruga počeli su sukobi, potere i razoružavanja vojnih snaga dražinovaca, a takođe hapšenja njihovih političkih organizatora. Sve te mere preduzima okupator u zajednici sa dobrovoljačkim korpusom i radi toga su dovedena izvesna pojačanja u sve varoši... Tablice, koje su dražinovci u većini sela bili istakli sa parolama: Dolazi kralj Petar II, Dolazi jugoslovenska vojska, Dolazi Draža Mihailović, po naredbi Nemaca odmah su skinute. Obuka mladića sa drvenim puškama, koju su dražinovci bili naredili, odmah je zabranjena. Sve to izaziva kod naroda veliko iznenađenje, pogotovu što dolazi posle tako primenjene i sasvim otvorene saradnje njihovih snaga, u borbi protiv partizana i naroda kao i posle političkih zborova, na kojima se narod iz njihovog pričanja potpuno bio uverio u njihovu saradnju.“¹⁴⁹

Sporadična neprijateljstva između Nemaca i četnika izazivala su zabunu i kod nekih drugih okružnih komiteta. Stoga je Pokrajinski komitet KPJ uputio pismo svim rukovodstvima KPJ na terenu, partizanskim odredima i brigadama NOVJ: „Gonjenje koje preduzimaju Nemci protiv dražinovaca, nije posledica neke promene politike izbegličke vlade“, rečeno je u pismu PK. „U drugim krajevima Jugoslavije četnici i dalje saraduju sa Nalcima protiv NOV-e. Nemci nisu uspeali da pocepaju narod pomoću dražinovaca i sada se naročito oslanjaju na Nedića i Ljotića. Njihovu mobilizaciju za račun Hitlera ometali su dražinovci svojom mobilizacijom, koja, opet, nije Nalcima dala željene rezultate. Krahu izbegličke vlade nije doprineo govor Simovića i Čerčila, već uspesi NOV-e, a ovi govori pojačavali su samo demoralizaciju u četničkim redovima.“¹⁵⁰

Neprijateljstva između Nemaca i četnika DM bila su kratkotrajna, a izražavala su se u nešto oštrijoj formi od februara do maja 1944. uglavnom u Šumadiji (na teritoriji kragujevačkog i mladenovačkog okruga). Međutim, u tom istom periodu na teritoriji zapadne, južne i istočne Srbije, saradnja između Nemaca i četnika nije, tako reći, ni prekidana, već je u pojedinim okruzima bila čak intenzivnija. U toku marta komandant četničkih odreda u Srbiji general Miroslav Trifunović, održao je u selu Vranićima (srez ljubički, u blizini Čačka) sastanak sa savetnikom Upravnog štaba nemačkog vojnog zapovednika u Srbiji, Šterkerom, i pregovarao radi sklapanja sporazuma na duži rok o saradnji sa Nalcima koja bi se manifestovala u borbi protiv NOP-a i liferovanju oružja i municije četnicima od strane Nemaca. Tome sastanku prisustvovao je i Milan Aćimović, bivši predsednik komesarske vlade i ministar u Nedićevoj vladi.¹⁵¹

¹⁴⁹ AIRPS, PKS, 500, Izveštaj OKKPJ za Mladenovac, 25. II 1944, Pokrajinskom komitetu KPJ. — Okružni komitet Mladenovac obavestio je Pokrajinski komitet 1. marta da je samo u jednom međusobnom sukobu poginulo 16 četnika DM i 19 dobrovoljaca (AS, OK Ar, 365).

¹⁵⁰ AS, OK M, 495b, Pismo PKKPJ od marta 1944.

¹⁵¹ *Izdajnik*, 44.

O ovom sastanku OKKPJ za Čačak uputio je pismo Pokrajinskom komitetu KPJ 25. marta 1944, u kome stoji i sledeće: „Već 15. marta o.g. mi smo dobili obaveštenje iz potpuno pouzdanog izvora da su četnički oficiri ponovo sklopili s Nemcima sporazum za borbu protiv NOV i POJ. Po ovom novom sporazumu četnici su se obavezali da šalju svoje jedinice po naređenjima nemačkih komandanata tamo gde Nemcima bude bilo potrebno. Četnici su se dalje obavezali da svoje jedinice šalju u prvu vaterenu liniju ispred nemačkih jedinica. Nemačke jedinice stajaće iza leđa četnika i energično će sprečavati bežanje sa položaja i dezertiranja četnika. Kao naknada za sve to Nemci će davati četnicima oružje i municiju i pretaće da ih gone, tako da četnici mogu neometano vršiti prisilnu mobilizaciju seljaka i sprovoditi svoju terorističku i za narod nepodnošljivu vladavinu po selima.“¹⁵²

Vojno-politička situacija u svetu i zemlji diktirala je četnicima da naglo poboljšavaju svoje odnose ne samo sa Nemcima već i sa nedićevcima i ljotićevcima, kako bi zadržali stečene pozicije, mada su se kod svih njih osećali znaci demoralizacije. Glavni protagonist u ujedinjenja svih nacionalističkih snaga bio je Herman Nojbahter. Tu svoju koncepciju, motivisanu interesima Nemačkog Rajha, on je sprovodio preko Milana Nedića, a ovaj je, preko Ilije Mihailovića, Dragog Jovanovića, Milana Aćimovića i drugih na raznim nivoima organizovao više sastanaka sa predstavnicima D. Mihailovića. Božidar Nedić, brat Milana Nedića, svečano je objavio u kvislinškom listu *Novo vreme*, 24. marta 1944, članak pod naslovom „Hvala bogu“, u kome piše pored ostalog: „Kažite svakom ko vam kaže da ima još nedićevaca, dražinovaca, ljotićevaca, da je to laž, jer od danas ima samo Srba, s jedne i komunisti s druge strane.“¹⁵³ Isti kvislinški list, u broju od 4. aprila, objavio je članak predsednika „vlade narodnog spasa“ pod naslovom: „Glas Srbije piše o opasnosti od Titovih jedinica“, u kome poziva sve Srbe da se odupru jedinicama NOVJ: „Na oružje, Srbi, svi složno protiv Crvenih dušmana. Počela je borba za opstanak srpstva. Ili uništiti Crvenu aždaju, ili je knjiga srpske istorije zatvorena.“¹⁵⁴

¹⁵¹ AS, OK, č. 24. — U istom pismu dalje se navodi: „Da ne bi neko sumnjao u to da su se četnici potpuno pridružili Nemcima, nedićevcima i ljotićevcima u borbi protiv NOP-a... Božidar Đ. Nedić svečano je objavio u Nedićevom listu „Novo vreme“ od 24. marta o. g. pod naslovom: „Hvala bogu“, sledeće: „Kažite svakom ko vam kaže da ima još nedićevaca, dražinovaca, ljotićevaca da je to laž, jer od danas ima samo Srba, s jedne i komunisti, s druge strane.“ — OK Čačka je takođe krajem februara 1944. uputio proglas stanovništvu ovog kraja, u kome ga obaveštava da je održan četnički kongres u selu Ba. Posebno se stanovništvo obaveštava o saradnji između Nemaca i nedićevaca i četnika DM: „Nemački okupatori i njihov najveći sluga Nedić nikada nisu hteli obelodaniti da su dražinovci sklopili sa njima sporazum o zajedničkoj borbi protiv NOP-a u Jugoslaviji... Ali, poslednjih dana 'saveznici' su se oko nečeg posvadjali. Nemci kažu da se četnici nisu držali sporazuma, a dražinovci posramljeno ćute“ (AS, OKC, 23).

¹⁵³ *Novo vreme*, 24. III 1944.

¹⁵⁴ *Novo vreme*, 4. IV 1944.

Tako su pisali braća Nedići u vreme, kada su bili suočeni sa opasnošću od novog prodora jedinica Narodnooslobodilačke vojske u Srbiju. Nešto pre toga (sredinom marta), uvidevši opasnost koja kvislinzima preti, Milan Nedić je preko svojih predstavnika vodio pregovore u Beogradu sa četnicima Draže Mihailovića, čije je interese zastupao Dragutin Račić. Nakon višednevnog razgovora sporazum je postignut u sledećem: 1) da će četnici i Nedićeve oružane snage saradivati u borbi protiv NOV-e u krajevima gde se ona nalazi; 2) da će Nedić u tu svrhu pružiti pomoć četnicima u oružju i municiji; 3) da će se ranjeni četnici lečiti u državnim bolnicama, a po ozdravljenju vratiti u svoje jedinice; 4) da će ovaj sporazum stupiti na snagu čim ga bude odobrio Draža Mihailović.¹⁵⁵

Po svemu sudeći, bio je najobičniji trik četvrta tačka dogovora, tj. da će, navodno, sporazum biti punovažan tek onda kad ga odobri Draža Mihailović. Jer, sa njegovim znanjem i odobrenjem, u toku proleća i leta 1944. održana je serija novih sastanaka, bilo između nedićevaca i četnika, četnika i Nemaca ili kombinovano, jednih i drugih. Krajem aprila 1944, po naređenju Draže Mihailovića, u selu Trbušanima, sastali su se njegov komandant Srbije, general Miroslav Trifunović Dronja, dr Zivko Topalović i kapetan Predrag Raković, ponovo sa Milanom Aćimovićem i Nemcem Šterkerom. Tada su četnički komandanti podneli svoje zahteve o potrebi u oružju, municiji i drugom naoružanju, koje su tražili od Nemaca za borbu protiv NOP-a.¹⁵⁶ Sredinom maja Mihailovićev komandant Srbije održao je sastanak sa Dimitrijem Ljotićem i Nedićevim izaslanikom Ilijom Mihailovićem u selu Brđanima, srez Ijubički, kod Čačka, i s njima sklopio sporazum o saradnji četnika, ljotićevaca i nedićevaca u borbama protiv NOV i POJ. Sporazumom je bilo predviđeno, pored ostalog, da Ljotić i Nedić snabdevaju ratnim materijalom četnike DM; da D. Mihailović ne ometa mobilizaciju koju je sprovodio Ljotićev „Zbor“ da bi se popunile jedinice SDK itd.¹⁵⁷

155 AVII, NDH, k. 88-55/1-1, Izveštaj oficira za vezu kod komande Jugostoka, pukovnika Andrića.

is« *izdajnik*, 44. — Sredinom aprila došlo je do novog sastanka. Četnike DM predvodili su zvanično Vučković, Keserović i Nikola Kalabić, a predstavnik Nedićeve vlade bio je Radoslav Topalović Tomić. Prema tvrđenju ustaškog oficira za vezu, postignut je sporazum od nekoliko tačaka: 1) Nedićeva vojska i četnici saradivaće „bratski“ protiv partizana u Srbiji. 2) Nedićeva vlada davaće oružje četnicima u granicama mogućnosti. 3) Ranjeni četnici lečiće se u svetskim državnim bolnicama. 4) Četnici ne smeju pregovarati sa četnicima, već sve što im treba, tražiće preko srpske vlade. U istom izveštaju tvrdi se da je sadržinu sporazuma odobrio Felber i da su sa njegovim znanjem posle ovog sastanka četnici dobili od Nedićeve vlade dva vagona municije, veći broj teretnih i drugih kola namenjenih za ratne svrhe (AVII, NDH, k. 88, br. 18/61).

¹⁵⁷ *izdajnik*, 44; B. Kostić, n. d., 150—154. — Kostić iznosi svoju verziju ovog sastanka, kome je, kaže, i on prisustvovao: „Prvim razgovorima, u početku, prisustvovali smo Ilija Mihailović i ja (B. Kostić). Docnije su deneral Trifunović i D. Ljotić sami razgovarali, i to 3 dana (17, 18. i 19. maja). Rezultat tih razgovora bio je sledeći: zajednička borba protiv komunizma; organizacija DM ostaje potpuna; sporazumno sa DM postavljane okružnih i sreških načelnika; četnici D. M. neće napadati nedićevce; u svim bitnim stva-

Okružni komitet KPJ za Valjevo, koji je sve ove događaje pratio „izbliza“, bio je o svemu dobro obavješten te je o saradnji kontrarevolucionarnih snaga sa okupatorom obavestio 11. maja 1944. Okružni komitet KPJ za Arandelovac: „Najnoviji sporazum četnika i Nemaca napravio je veliki preokret u masama. Mnogi poštjeni ljudi nisu bili načisto sa tim da Nemci i četnici saraduju. Sada je svakom jasno i sve više mrze četnike; sve je više onih koji beže od njihove mobilizacije. Četnici batinaju i pripremaju klanja u Planinicima (srez kolubarski), postreljali su 13 mobilisanih koji nisu hteli u borbu.“¹⁵⁸

Da su se okupatorske nemačke snage živo interesovale i zauzimale za aktivniju saradnju Nedića i D. Mihailovića, vidi se i iz jedne zabeleške sa sastanka između Felbera i Nojbahera, 11. aprila 1944. Naime, kroz ceo sastanak provejava misao da „nacionalne snage“ treba što pre ujediniti; da sa četnicima Nemci i dalje treba da pregovaraju. Nojbaher je čak obelodanio da se nedavno lično sastao sa Mihailovićevim komandantom Srbije, Miroslavom Trifunovićem. Naveo je da ovaj najbliži saradnik D. Mihailovića tvrdi da će oni (četnici) svoju sudbinu vezati za Nemce i da bi mogli protiv komunista mobilisati 50.000 ljudi, ako bi ih Nemci naoružali.¹⁵⁹ Istog dana se Nojbaher sastao sa Milanom Nedićem, na kome se uglavnom razgovaralo o stavu koji treba dalje zauzeti prema četnicima Draže Mihailovića. U vezi s tim komandant Jugoistoka, Felber, poslao je 12. aprila izveštaj Komandi Vermahta, u kome je rečeno sledeće: „U jučerašnjem razgovoru ministar-predsednik Nedić je saopštio gospodinu poslaniku Nojbaheru o dosadašnjem toku njegovih ‚pregovora‘ sa Dražom Mihailovićem sledeće: 1. Nedić je poručio D.M. da je nacionalno jedinstvo pred komunističkom opasnošću životna potreba svih Srba. 2. Pretpostavka za saradnju je da odredi D.M. potpuno obustave sve akcije ne samo protiv Nemaca već i protiv Nedićevih vlasti. 3. Najbolje bi bilo kad bi D.M. napustio zemlju, ali Nedić je saglasan da i dalje trpi njegov (Dražin) boravak u šumi, kao i brojno ograničenu gardu za čije bi se izdržavanje sam Nedić brinuo. 4. Tajne pregovore bez znanja nemačkih službenih mesta on (Nedić) odbija. Svi njegovi predlozi bili bi dati pod uslovom da Nemci na njih pristanu.“¹⁸⁰

Kada je reč o odnosima prema četničkom pokretu DM, onda i Nedić i nemačke okupacione vlasti u Srbiji taktiziraju. Jer Nedić je, praktično, sa znanjem i odobrenjem Nojbahera imao široka ovlašćenja da kontaktira i pregovara preko svojih predstavnika sa Dražom Mihailovićem. Isto tako,

rima Nedić ima da se sporazume sa D. M. Inače, u ostalim stvarima Nedićeve odluke imaju se izvršavati; D. M. prima u načelu izdržavanje u novcu i namirnicama od Nedićeve vlade, u kom cilju saopštava vladi svoj normalni sastav; D. M. ima svog delegata kod Nedića; regrutovanju za Nedićeve oružane jedinice neće se činiti nikakve prepreke od strane D. M.; zajednički antikomunistički front u srpstvu izvan Srbije, Nedić će odmah potpomoći stvaranje četničkih odreda, radi čišćenja Srema od komunizma, u kom cilju će pomoći sa oružjem, municijom i ostalom spremom do 4.000 ljudi.“

¹⁵⁸ AS, OK, Ar, 416.

¹⁵⁹ AVII, NAV, N-T-501, 256/458-9.

¹⁸⁰ AVII, N-T-501, 256/460—461.

Nojbaheru je trebalo samo formalno pokriće od Komande Vermahta, a, u stvari, on je samostalno preduzimao mnoge akcije pa i ove u pregovorima sa D. Mihailovićem. Pridobiti sve nacionalističke srpske snage i ujediniti ih radi borbe protiv NOP-a Srbije, kako bi se olakšao položaj Nemačkih vojnih snaga, bila je gotovo svakodnevna tema Hermana Nojbahera. O tome on piše ponovo Ribentropu u izveštaju od 6. juna 1944: „Pošto današnji ostatak Srbije ne mogu ni Nedić ni njegove pristalice da drže na okupu, mome predlogu, ubeđen sam, treba dati prioritetni značaj. Uz to još dolazi da prostor Jugoistoka stoji pred jednim novim, upravo u pogledu partizanskog rata, veoma znatnim davanjem trupa za ostale frontove, čime borbena sredstva političkog mobilisanja nacionalnih snaga bivaju još važnija no što su bila pre nekoliko meseci. Situacija je ozbiljna i mora se, u nedostatku dovoljnih vojnih snaga koje stoje na raspolaganju za prostor Jugoistoka, nastojati s političkim angažovanjem političkih sredstava. Dakle, na osnovu mog ubedenja nastala je ona nova situacija koja zahteva ponovnu proveru mojih ranijih predloga.“¹⁶¹

Tako je pisao Nojbaher u periodu kada je povoljan razvoj drugog svetskog rata doveo savezničke armije u završnu fazu borbe protiv Hitlerove Nemačke, koja je već bila politički potpuno usamljena, ekonomski izolovana i blokirana, stratezijski potpuno okružena. Saveznička stratezijska nadmoć i opšta vojno-politička situacija poboljšale su uslove za dalji razvoj operacija i brži završetak rata uopšte. U takvoj konstelaciji međunarodnih zbivanja, u redovima kvislinga u proleće i leto 1944. vladala je prava panika. Ništa nije bila bolja situacija ni u štabu Draže Mihailovića. Milan Nedić, sa svojim ministrima u to vreme je stalno davao izjave preko radija i štampe „o opasnosti koja preti srpstvu“. Na primer, 7. juna srpski kvislinški predsednik uverava Nemce da nezavisno od toga što su Saveznici otvorili Drugi front u Normandiji, Srbi, ipak, neće zbog toga dići novi oružani ustanak.¹⁶² Samo nekoliko dana kasnije Milan Nedić ponovo poziva srpski narod „Na okup“ protiv Tita i njegovih divizija, jer je, kao što je on istakao, „sada potrebno jedinstvo i sloga svih onih koji su doista dostojni da nose srpsko ime“.¹⁶³ Trinaestog juna kvislinški predsednik prvi put javno saopštava da je Draža Mihailović došao u nemilost zbog stava koji je prema njemu zauzela emigrantska kraljevska vlada. „Pod pritiskom plutokratskog Londona i ucenama boljševičke Moskve, kralj Petar morao je žrtvovati Purićevu vladu, jer drugog izlaza nije imao. Sa vladom Purićevom gasi se i velika misija ministra vojske i mornarice i komandanta jugoslovenske vojske u slobodnim planinama u otadžbini ge-

¹⁶¹ AVII, NAV, N-T-120, 78/371763/64.

¹⁶² *Novo vreme*, 7. VI 1944.

¹⁶³ *Novo vreme*, 12. VI 1944. — Tada je Nedić izjavio i sledeće: „Moje staro vojničko srce zadrhtalo je kada sam čuo za podvige junačkih četa soka Pavia Đurišića, kada su počele da stižu vesti da uz moje oružane odrede bratski pristupaju u borbu protiv srpskih dušmana i ostali srpski nacionalni borci.“

nerala Draže Mihailovića. Ovim činom misle oni „sa kratkog vala“ da oteraju nacionalne četnike u komunističke redove, ali će se i u tome prevartiti.“¹⁸⁴

Od tada kvislinzi u Srbiji stalno pominju kralja Petra II; traže da on koriguje svoje stavove u pogledu odnosa prema „nacionalnim snagama“ kojima je pretila opasnost od jedinica NOVJ. Nedić nije zaboravio da se ponovo obrati i srpskim zarobljenicima da mu pomognu da se što efikasnije suprotstavi jedinicama NOVJ: „Dođite nam što pre, ali složno.“¹⁸⁵ Posle izvršenog atentata na Hitlera (20. jula 1944), srpski kvislinški predsednik našao je snage da komandantu Jugoistoka izrazi žaljenje zbog tog slučaja. Felber je u vezi s tim obavestio svoje pretpostavljenje 23. jula: „Ministar-predsednik Nedić izrazio je 21. VII Vojnom zapovedniku Jugoistoka svoje službeno žaljenje zbog velikog zločina atentata na Firera. Nedić je u svoje ime i ime srpskog naroda isporučio najiskrenije čestitke na Firerovom spasenju. Dodao je želju da Fireru pođe za rukom da izgradi Novu Evropu protiv boljševizma. Ponovo je naglasio spremnost srpskog naroda da u toj borbi protiv boljševizma založi čitavu svoju snagu.“¹⁸⁸ Prema nekim podacima, pokušaj atentata na Hitlera, ozbiljno je uzbunio ne samo Nedića već i ostale kolaboracioniste u Srbiji. Na primer, upravnik grada Beograda Dragi Jovanović, odmah posle ovog slučaja, sazvao je sastanak svih starešina kvartova i tom prilikom izložio im stav Nedićeve vlade u slučaju povlačenja Nemaca. Prema istom izvoru, starešine kvartova bi u datoj situaciji imale da organizuju bataljone u kojima bi pisari bili komandiri četa.¹⁸⁷ Da napomenemo i to da je tih dana posredstvom komandanta IV dobrovoljačkog puka Vojislava Dimitrijevića i Močanina, člana najvišeg rukovodstva četničke omladinske organizacije Srbije, došlo do sastanka u selu Lipe, u blizini Smedereva, između Dimitrija Ljotića i jednog od četničkih komandanta, majora Ljubiše Terzića. Glavna tema razgovora i ovom prilikom bila je kako ujediniti sve „nacionalne snage“ za borbu protiv komunizma.¹⁸⁸

Uglavnom od maja do oktobra 1944. Nemci, nedićevci i četnici Draže Mihailovića više su bili orijentisani na odbranu nego na napad. Nemci takođe nisu više progonili četnike DM, već su sve njihove snage bile usmerene protiv partizanskih odreda i jedinica NOVJ. Glavnina nemačkih snaga u Srbiji postepeno se orijentisala ka njenim istočnim granicama, u susret Crvenoj armiji, a u unutrašnjosti Srbije zadržale su se uglavnom preostale četničko-nedićevske vojne formacije, jedinice nemačkih policijskih i obezbeđujućih pukova i snaga belogardejskog Ruskog zaštitnog

¹⁸⁴ *Novo vreme*, 13. VI 1944.

¹⁸⁵ *Novo vreme*, 23. VIII 1944. — Nedić je tada, pored ostalog, istakao: „Moram vam reći da jedna tamna senka prolazi preko našeg inače bolnog i zabrinutog lica, a to je, braćo moja, što dopiru glasovi do nas da u teškoj nevolji u kojoj ste, niste složni. Taj bol remeti spokojstvo naših najmilijih, a otadžbina okrvavljena sa najvećim bolom podnosi te udarce vas, svoje dece, pored njenih velikih nesreća, koje je pogadaju sa svih strana.“

¹⁸⁶ AVII, NAV, N-T-311, 195/724.

¹⁸⁷ AVII, Nča, br. reg. 1/3, f. 4, k. 169.

¹⁸⁸ B. Kostić, n. d., 157.

korpusa. One su tada bile izložene snažnim udarcima divizija NOVJ koje su, nošene pobjedničkim elanom, prodirale u sve krajeve Srbije. Porazavajuće je, između ostalog, delovala činjenica na kvislinške i četničke snage što je 8. avgusta, na osnovu sporazuma Tito—Šubašić u kabinetu kraljevske izbegličke vlade izdata Deklaracija po kojoj je svaka javna i prikriivena saradnja sa okupatorom kvalifikovana kao najveći zločin i izdajstvo narodnih interesa, a narodi Jugoslavije su pozvani da se ujedine u odsudnim borbama protiv okupatora, pod vodstvom Josipa Broza Tita. Samo desetinu dana kasnije (17. avgusta) usledila je Deklaracija predsednika NKOJ i vrhovnog komandanta NOV i POJ maršala Tita, kojom se pripadnici četnika DM, nedićevci, ljotićevci i drugi koji su do tada služili okupatoru, poslednji put pozivaju da se pridruže oslobodilačkim snagama za borbu protiv okupatora. U vezi s tim pisalo je u izveštaju komandanta Jugoistoka od 25. avgusta 1944: „U komunističkoj opštoj direktivi od 17. VIII 1944. zahteva se da se po svaku cenu spreči sporazumevanje Draže Mihailovića, Nedića i Đurišića, s jedne strane, i ovih sa okupacionim snagama, s druge strane, već da se svi oni, nacionalisti, stave pod Titovu komandu.“¹⁶⁹

Po svemu sudeći, najteže je pogodila i obeshrabrila kontrarevolucionarne snage u Srbiji činjenica što je kralj Petar II 25. avgusta potpisao ukaz o raspuštanju četničke Vrhovne komande, a 29. avgusta razrešio Dražu Mihailovića dužnosti načelnika štaba Vrhovne komande jugoslovenske vojske, čime je ovaj „nacionalni vođa“ bio u svakom pogledu degradiran i tada su mu ostali Nemci jedini saveznici. Teška situacija u kojoj se jula i avgusta 1944. našao neprijatelj u Srbiji, dovela je do otvorenog sjedinjavanja svih kontrarevolucionarnih snaga, a vrhunac tog zbližavanja bio je, svakako, sastanak između Draže Mihailovića i Milana Nedića, i to u najvećoj tajnosti, 12. i 13. avgusta 1944. u selu Ražanima, u blizini Kosjerića. Sastanku su prisustvovali i četnički komandanti: major Mirko Latinović, major Dragutin Račić i Nikola Kalabić, i od Nedićevih saradnika: general Miodrag Damjanović (šef Nedićevog kabineta) i Dragomir Jovanović, upravnik grada Beograda. Tada je sklopljen usmeni sporazum sledeće sadržine: da Nedićeva vlada odmah stavi na raspolaganje četnicima 100 miliona dinara na ime plate oficirima i podoficirima, s tim da prestane pljačkanje državnih pošta i ostalog; da Nedićeva vlada preuzme obavezu da kod Nemaca izdejstvuje odmah za četnike 30.000 pušaka, 3 miliona puščanih i mitraljeskih metaka, 500 puškomitraljeza i 500 minobacača; da Draža garantuje Nediću, a ovaj preuzme obavezu pred Nemcima, da se, ukoliko to Nemci dozvole, sve oružane formacije Nedićeve vlade stave pod komandu Draže Mihailovića radi koordiniranja akcija protiv NOVJ; da Nedićeva vlada odmah stavi na raspolaganje četnicima neodređen broj uniformi i odeće, ukoliko ih nabavi. Čim se vratio u Beograd, Nedić je odmah poslao Draži 100 miliona dinara, a nešto ka-

¹⁶⁹ AVII, NAV, N-T-77, 883/5031175-176.

snije i 10.000 pušaka sa odgovarajućim brojem municije, kao i veću količinu odeće i obuće.¹⁷⁰

Do oslobođenja Srbije bilo je više sastanaka između predstavnika Draže Mihailovića i kvislinške vlade Milana Nedića. Istovremeno su vođeni pregovori između četnika D.M., s jedne, i Nemaca i Bugara, s druge strane. Motiv svih njihovih pregovora, dogovora, ugovora i drugih aranžmana bio je — ujediniti sve snage protiv NOV i POJ. O tim pregovorima Nedić je 9. januara 1946. istražnim organima DFJ, između ostalog, izjavio: „U 1944. godini Draža Mihailović je tražio da odredim izvesne delegate radi pregovora. Sa svoje strane sam odredio Iliju Mihailovića i Dimitrija Ljotića. Ilija Mihailović (bivši narodni poslanik i član najužeg vodstva bivše Jugoslovenske nacionalne stranke, JNS — M. B.) je u više navrata odlazio kod Draže i bio je uvek primljen, dok je Ljotić bio 2 puta ali samo u štabu, dok od strane Draže Mihailovića nije bio lično primljen.

Jula meseca, posredstvom Dragog Jovanovića, došlo je do prvog sastanka između mene i D.M. (Nedić je pobrkao vreme sastanka sa D.M., reč je o avgustu, a ne o julu — M. B.). Na ovom sastanku radilo se o tome da se stvori aparat koji će u datom momentu posle nemačkog sloma da preuzme vlast u zemlji. Tom prilikom postavljeni su mi od Draže uslovi za liferovanje oružja. Njegovi zahtevi u ovom pogledu bili su suviše veliki, ali su delimično od moje strane prihvaćeni i ispunjeni.“¹⁷¹

Tako je izjavljivao posle rata Nedić. Slične izjave davao je Dragoljub Draža Mihailović počev od 10. juna 1946. pred Vojnim većem Vrhovnog suda FNRJ, kada je počelo suđenje ne samo njemu već i mnogim drugim ratnim zločincima. Sačuvane su i mnoge izjave nemačkih komandanata koji su posle rata odgovarali za svoja nedela pred narodima Jugoslavije.¹⁷²

¹⁷⁰ *Izdajnik*, 48; Arhiv SUP Srbije, neregistrovano, Zapisnik o saslušanju Milana Nedića. 3. II 1946; AVII, br. 19/7, K. 1, Izjava Dragog Jovanovića na saslušanju; AVII, Mikroteka, NAV, N-T-77, 883, Izveštaj Nojbahera, 25. VIII 1944, MIPR.

¹⁷¹ Arhiv SUP Srbije, Nedićev dosje, Zapisnik o saslušanju, 9. I 1946. — O istom ovom pitanju Nedić je dao detaljniju izjavu na saslušanju 3. II 1946. Deo te izjave glasi: „Susret, kako između mene i Draže, tako i ostalih oficira, koje smo zatekli tu, bio je srdačan i prijateljski. Sećam se da sam se sa Kalabićem poljubio i Kalabić mi je rekao: ‚Zaštitniče mog jasnog oca‘, stavljajući mi glavu na grudi. Draža je tražio od mene da mu izložim opštu situaciju i razvoj budućih događaja, na šta sam mu ja kazao da Nemci propadaju i da će uskoro morati da se povuku iz zemlje. Predočio sam mu opasnost od komunista, koji nadiru sa sviju strana, pa da je stoga potrebno da se obrazuje jedan srpski front od mojih odreda i četničkih pa da tako ujedini brzo i efikasno spasimo srpstvo i Srbiju od komunističkog upada. Draža me je saslušao i prihvatio moje izlaganje i predlog. Sa svoje strane rekao je da ima vezu direktno sa Londonom i Englezima i da dobija izveštaje o situaciji iz prve ruke. Dalje je kazao kako će se Englezi iskrcati na Jadranu, gde će uhvatiti sa njima vezu i da će Englezi doći u našu zemlju radi očuvanja mira i reda“ (isto).

¹⁷² U avgustu 1944. D. Mihailović je održao u selu Roščima, ljubički srez, blizu čačka, sastanak sa Hermanom Nojbaherom, specijalnim opunomoćenikom Ministarstva spoljnih poslova Rajha. Osim njega, na sastanku je učestvovao član njegove (Dražine) Vrhovne komande, pukovnik Baletić, i američki pukovnik Mak Daul. Na sastanku su bili još i Milan Aćimović, Šterker

Razume se, mi smo naveli samo neke primere kolaboracije između okupatora, kvislinga i četnika Draže Mihailovića u poslednjoj godini rata, ne zbog toga da bismo šire objasnili ovaj fenomen, već da bi čitalac imao jasniju sliku zbog čega je Komunistička partija u Srbiji morala da vodi neprekidnu borbu ne samo protiv okupatora i kvislinga već i protiv četničkog pokreta i njegove ideologije. Jer uzaludni su bili svi pokušaji Komunističke partije Jugoslavije još u prvim danima izbijanja oružanog ustanka u Srbiji da se oružana borba protiv okupatora vodi na jednoj širokoj platformi. KPJ u Srbiji sprovodila je politiku širokog okupljanja masa u narodnooslobodilački pokret, pa je, u težnji da to ostvari, pokušavala da se sporazume i sa četničkim pokretom Draže Mihailovića. Poznato je, međutim, da četnički pokret nije hteo da prihvati saradnju, pa je na teritoriji zapadne Srbije u oktobru 1941. došlo do prvih ozbiljnih okršaja između partizanskih odreda i četnika DM. O tome je Josip Broz Tito rekao povodom 10-godišnjice oslobođenja Užica i sledeće: „Tada je počela prva žestoka borba protiv klasnog neprijatelja ove zemlje, protiv onog starog što je prije bilo. Nama je to dalo povoda da se definitivno odvojimo od onoga što nije htjelo borbu.”¹⁷³

Kada je reč o četnicima DM i njihovoj saradnji sa kvislinzima u Srbiji, neophodno je bilo tu saradnju jače podvući, jer se četnički pokret DM za sve vreme NOP-a i revolucije predstavljao kao oslobodilački pokret. U stvari, bio je kolaboracionistički stub kontrarevolucije i jedan od najopasnijih protivnika NOP-a. Razume se, u celoj svojoj aktivnosti imao je ozbiljnu podršku jugoslovenske emigrantske vlade, zatim do kraja 1943, pa i kasnije, pojedinih saveznika antihitlerovske koalicije: Engleske i Amerike, što mu je obebeživalo jaku moralnu i materijalnu podršku. Dražini četnici su se na osnovu mnogih sporazuma sa Nemcima u proleće i leto 1944. legalno kretali, ne samo po selima već i po mnogim gradovima Srbije, i uz pomoć nedićevaca ubijali pripadnike NOP-a, sprovodili mobilizaciju građana u svoje redove da bi ih slali u borbu protiv jedinica NOV i POJ.

i kapetan Raković. Početkom septembra 1944. D. Mihailović se sastao u blizini Pranjana sa Nojbaherovim izaslanikom Šterkerom. Ovom sastanku prisustvovao je i Mak Daul, koji je zahtevao od Šterkera da Nemci polože oružje isključivo D. Mihailoviću (*Izdajnik*, 49). — Okružni komitet KPJ za Valjevo izvestio je 30. avgusta 1944. OKKPJ za Kragujevac da je 13. avgusta došlo do sastanka u selu Skakavcima (srez crnogorski, Kosjerić) između Milana Nedića i Draže Mihailovića: „Na sastanku Draža i Nedić, procenjujući mogućnost održavanja reda u Srbiji, između ostalog, razgovarali su o snagama i naoružanju jednog i drugog. Nedić je rekao da ima dobrovoljce, Draža da ima žandarme i 10.000 četnika, ali bi mogao da mobiliše i do 100.000 kada bi Nemci dali naoružanje za odgovarajući broj. Na to je Nedić odgovorio da bi Nemci pristali pod tim uslovom da im se da 10.000 intelektualaca kao taoca.” Da li je ovo neki drugi sastanak ili je reč o već opisanom u selu Ražanima. Pretpostavljamo da je reč o istom sastanku, s tim što je, možda, drugog dana razgovor vođen u selu Skakavcima (AS, OK Ar, 489).

¹⁷⁹ Josip Broz Tito, Govor povodom 10-godišnjice oslobođenja Užica, 24. IX 1951 (*Govori i članci*, knj. 5, Zagreb, 1959, str. 159).

Pored sastanaka koji je imao sa Nedićem 12. i 13. avgusta 1944, samo nekoliko dana kasnije Draža Mihailović je ponovo stupio u kontakt sa Nemcima, insistirajući da mu neposredno oni izliferuju, najdalje do 20. avgusta, oko 50.000 pušaka, kako bi se mogao sa svojim četnicima aktivnije uključiti u borbu protiv NOV. Nojbaher je i ovog puta bio za to da se prema četnicima vodi elastičnija politika, pa je preko Komande Jugoistoka sugerisao da im se iz zaplenjenog oružja koje se nalazilo u Mađarskoj dodeli izvesna količina. Međutim, Komanda Vermahta, naročito Hitler, uvek su se plašili da bi se to oružje jednog dana moglo okrenuti protiv samih Nemaca.¹⁷⁴

Nekoliko dana posle sporazuma Draže Mihailovića i Milana Nedića (17. avgusta) u Beogradu je nemački vrhovni komandant za Jugoistok, general-feldmaršal Maksimilijan fon Vajks primio vladu Milana Nedića, koja je ponudila borbenu saradnju svih nedićevsko-četničkih snaga protiv NOVJ i postavila ultimativan zahtev da se odmah naoruža 50.000 ljudi i da im se daju i teška oruđa. U vezi s tim Nojbaher je poslao 20. avgusta opširan izveštaj Ribentropu: „Prilikom razgovora sa čitavom srpskom vladom kod Vojnog zapovednika Jugoistoka, na dan 17. o. m. u mom prisustvu, Nedić je posle iscrpnog prikazivanja opasnosti situacije u srpskom, a time i u čitavom jugoistočnom prostoru davao izjave i u ime Draže Mihailovića. Nedić je zajemčio da će se pokret DM uzdržati od svake neprijateljske radnje protiv Nemaca i da ni u slučaju povlačenja Nemaca iz Srbije neće na Nemce biti ispaljen ni jedan metak. Njegova vlada preuzima, dalje, punu odgovornost za to da će državnici po svaku cenu garantovati Nemcima bezbednost drumova, železnica, rudnika i ostalih objekata koji interesuju Nemce. Srpski nacionalisti su spremni da vode do krajnosti borbu protiv komunista. Ta mobilizacija srpstva protiv prodora boljševizma vrši se pod vodstvom ministra-predsednika Nedića, kojeg pokret DM priznaje, kao i njegove vlasti. Nedić je preuzeo na sebe da zamoli Nemačku za oružje i municiju, jer, u protivnom slučaju, u nedostatku dovoljnih nemačkih snaga, borba nacionalnih odreda je bez izgleda, usled njihovog daleko slabijeg naoružanja, oskudice u municiji i teških gubitaka prilikom poslednjih borbi u južnoj Srbiji. Nedić je dao izjavu da nije u stanju da kao nemoćan posmatrač jednog sudbonosnog razvoja i dalje snosi bilo kakvu odgovornost za vladu prema narodu i prema nama ako za nacionalne snage koje mu stoje na raspolaganju ne dobije smesta pomoć u naoružanju sa nemačke strane.“¹⁷⁵

¹⁷⁴ AVII, Mikroteka, N-T-312, rol. 780, f. 371754. — Nojbaherov izveštaj Ribentropu, 16. VIII 1944. — U jednom delu ovog pisma Nojbaher je posebno naglašavao: „Treba pretpostaviti da se Draža Mihailović poslednjih nedelja preko posrednika u velikoj meri složio i s Nedićem o opasnosti situacije i o potrebi zajedničkog nastupanja nacionalnih trupa. U svakom slučaju i Nedić sa svojim sledbenicima ne vidi već, na osnovu slabljenja sopstvenog političkog položaja u zemlji, sada nikakav drugi put za spasavanje nacionalnog srpstva do pakta sa Dražom Mihailovićem.“

¹⁷⁵ AVII, Mikroteka, NAV, N-T-312, rol. 780, f. 371746.

U daljem tekstu izveštaja Nojbaher navodi u brojkama sve one potrebe u naoružanju koje je preko Nedića tražio D. Mihailović. Posebno je naglasio da su Saveznici antihitlerovske koalicije Titove partizane „do zuba naoružali" i da su oni u svemu superiorniji u odnosu na kvislinško-četničke snage. Nojbaher, doduše, smatra da su tražene količine oružja prevelike, ali nastoji da se u svemu nađe neko razumno rešenje koje bi zadovoljilo i jednu i drugu stranu. Posebno on tvrdi da su i Nedić i Mihailović u svakom pogledu odani Nmcima te da nema ni najmanje sumnje da će njihovo sjedinjavanje jednog dana zapretiti Nmcima.¹⁷⁸

Iz štaba Komande Jugoistoka uporno se zahtevalo da Komanda Vermahta odobri naoružanje četnika DM. Spremajući se da odu na razgovore sa Hitlerom, Vajks i Nojbaher poneli su dokumentaciju kako bi Hitlera ubedili da je imperativ vremena što čvršće sarađivati sa četnicima Draže Mihailovića i da to diktiraju nemački interesi na Balkanu. U toj dokumentaciji bio je izložen čitav istorijat saradnje sa četnicima Draže Mihailovića; dati su podaci o liferovanju oružja četnicima, izneto je koliko su četnici pomogli nemačkim okupacionim snagama u poljoprivredi i, naročito, u rudarstvu, štiteći rudnike u Srbiji od napada partizana. Nemački viši oficiri u Srbiji ponovo su 20. avgusta, uoči polaska Nojbahera i fon Vajksa u Hitlerov štab, vodili razgovore sa Neškom Nedićem, izaslanikom Draže Mihailovića. O razgovorima kod Hitlera postoji skraćeni zapisnik na osnovu izlaganja feldmaršala fon Vajksa. Razgovor je održan 22. avgusta 1944. u Vučjoj jami. Iz ovog zapisnika se vidi da je Hitler u principu odbacio predloge feldmaršala fon Vajksa i Nojbahera, ali nije kategorički odbio da se mestimično može sarađivati sa pojedinim četničkim jedinicama ako to potrebe nalažu, dok je ranije to kategorički odbijao.¹⁷⁷

Čim se vratio iz Glavnog stana Rajha, komandant Jugoistoka je naredio da se iz nemačkih magacina izda četnicima 5 miliona pušanih me-

¹⁷⁶ Isto. — Nojbaher je u daljem tekstu izveštaja napisao i ovo: „Za lojalnost ministra-predsednika Nedića jemčim na osnovu bogatog iskustva s punom odgovornošću. Mislim da pred krajnje pretećim razvojem u čitavom prostoru Jugoistoka imamo poslednju priliku da se srpstvo pod vodstvom Nedića u vrhovnom interesu našeg ratovanja, suprotstavi boljševizmu u srcu Balkana.

U pogledu Draže Mihailovića, upućujem na svoje brojne ranije telegrame. Njegovo dosledno antikomunističko držanje dokazao je nedvosmisleno, uprkos najvećeg pritiska od strane Engleza, odrekavši se njihove pomoći u naoružanju dok su Englezi istovremeno preteći naoružavali Tita. Iskustva poslednjih 12 meseci u pogledu njegovog držanja prema nemačkim oružanim snagama, dosadašnje zajedničke borbe na antikomunističkom frontu i dosadašnja ozbiljna ugroženost srpske nacije koju on priznaje u punom opsegu, smatram dovoljnim osnovom za to da će D. M. održati reč koju nam je dao ako u ovom odlučujućem trenutku budemo pružili preko Nedića odlučujuću pomoć. Spreman sam, posle jednog ličnog razgovora sa D. M., da preuzmem odgovornost za to da nas taj čovek neće napasti s leđa i da će on sam učiniti bezopasnim one elemente svoga pokreta koji su nepouzđani u pogledu nas."

¹⁷⁷ AVII, NAV, N-T-311, F-192/802—812. — Izveštaj komandanta JI.

taka. Pored toga, odobrena je isporuka 11.000 pušaka zaplenjenih od strane jugoslovenske vojske za naoružanje četvrte grupe jurišnih korpusa DM. Predstavnicima D. Mihailovića, koji su vodili pregovore sa Komandom Jugoistoka, obećano je da će im se, pored navedenih isporuka, iz nemačkog municijskog skladišta u Kragujevcu staviti na raspolaganje još 7.000 pušaka sa po 100 metaka, 50 mitraljeza sa po 13.000 metaka i 42 minobacača sa po 250 mina i da nove isporuke mogu očekivati tek od oktobra, i to u ograničenim količinama.¹⁷⁸

Tako su pregovori između Nemaca, s jedne, i Nedića i Draže, s druge strane, o naoružavanju sprskih kvislinško-četničkih snaga završeni mršavim rezultatima za ove poslednje. Nemci im nisu dali ni jednu petinu traženog naoružanja, a to znači da oni nisu, praktično, imali ni čime ratovati i suprotstavljati se jedinicama NOVJ. Uprkos tome, i Nedić i Draža sproveli su masovnu mobilizaciju da bi popunili svoje proređene redove. Herman Nojbahter je ponovo, 1. septembra, obavestio Ribentropa o vojno-političkoj situaciji u Srbiji sa posebnim osvrtom na raspoloženje u taboru kvislinga i u četničkom pokretu Draže Mihailovića: „Nedić i dalje vapije za oružjem. Pošto mi iz tehničkih razloga možemo da pružimo samo skromnu pomoć, Nedić veruje pred i dalje manifestovanom spremnošću Srbije za borbu protiv komunizma da mi iz nekih razloga, iz viših interesa Nemačkog Rajha, namerno odugovlačimo našu pomoć... Draža Mihailović, zadržavajući simbolički svoje neprijateljstvo prema okupatoru, neće ni po koju cenu da se bori protiv nas. U tom držanju je on potpuno pokriven jasnim kraljevskim naređenjima i jednim malim američkim štabom koji dejstvuje tek od pre kratkog vremena kod njega, i ovlašćen je da po tom pitanju sve obećava i održava. Otuda stalna ponuda bilo kojih talaca i njegova izjava Nediću da stavlja na raspolaganje i svoje dvoje dece. D.M. je uveren da ćemo mi u dogledno vreme evakuisati zemlju, nada se da se to neće dogoditi tako brzo; priprema se isključivo za odbranu nacionalne monarhije protiv komunizma; bez prekida nastavlja tu borbu i želeo bi, kada mi jednom odemo, da bez borbe stupi na naše ključne položaje. On se nada da će još uz našu pomoć poraziti komuniste u prostoru Leskovca i Užica.”¹⁷⁹

Bez obzira na to što im Nemci nisu dali dovoljno oružja, municije i druge ratne opreme i što su svakodnevno trpeli poraze od jedinica NOVJ koje su se borile u Srbiji, Nedić i D. Mihailović i dalje su radili na objedinjavanju kvislinških i četničkih snaga za borbu protiv NOP-a. Posle sastanka u Ražanima postojala je stalna veza između štaba DM i Nedićeve vlade. Glavni posrednik u svemu ovome bio je Milan Aćimović. Za delegata za vezu sa Nedićem, Draža je odredio kapetana Predraga Rakovića, a Nedić Iliju Mihailovića. Raković je došao u Beograd, nastanio se kod Milana Aćimovića i svakodnevno odlazio Nediću i koordinirao rad

¹⁷⁸ Isto.

¹⁷⁹ AVII, Mikroteka, NAV, N-T-312, r. 780.

oružanih odreda Nedićeve vlade i četnika DM u borbi protiv NOP-a u Srbiji. Preko Rakovića, Nedić je upućivao oružje i municiju za Mihailovićeve jedinice. Kratko vreme po dolasku Rakovića u Beograd, Nedić ga je doveo u vezu sa komandantom Jugoistoka Felberom i njegovim načelnikom štaba Gajnerom, pa je od tada kapetan Raković održavao vezu i između Felbera i D. Mihailovića, koristeći se tom vezom za dobijanje oružja i municije i za koordiniranje operacija nemačkih i četničkih jedinica u Srbiji u borbama protiv NOVJ.¹⁸⁰

Već 6. septembra 1944. između četnika Draže Mihailovića, Srpskog dobrovoljačkog korpusa, Srpske državne straže i Srpske granične straže dolazi do potpunog vojnog ujedinjenja. Taj čin je i formalno učinjen u selu Pranjanima kod Čačka, na sastanku predstavnika svih pomenutih kontrarevolucionarnih grupa. U vezi s tim pisao je četnički komandant Srbije Draža Mihailović: „Na dan 6. septembra 1944. javio mi se komandant Srpske državne straže đeneral Borivoje Jonić, koji mi je stavio pod komandu celu Srpsku državnu stražu. To isto je učinio i đeneral Košta Mušicki sa svojim dobrovoljcima.”¹⁸¹ Samo dan ranije, lično Draža Mihailović primio je u selu Koceljevu (Sabac), generala SDK Kostu Mušickog i razgovarao s njim o koordiniranju njegovih vojnih snaga za borbu protiv NOVJ.¹⁸²

Od tog datuma, Draža Mihailović je faktički stajao na čelu svih kontrarevolucionarnih snaga u Srbiji. Nedićeve oružane jedinice i dalje su ostale na svojim mestima, radi održavanja „reda i mira”, ali su sada dobijale naređenja iz dva centra: od komandanta Srbije i iz štaba Draže Mihailovića. Posle sastanka u Pranjanima, gotovo u svim okruzima Srbije samoinicijativno su Mihailovićevi i Nedićeви komandanti počeli da prave razne aranžmane i ugovore na svojim teritorijama.¹⁸³ Tako su se „Nedićeva oružana sila” i „Jugoslovenska vojska u otadžbini” potpuno ujedinile pod okriljem Nemaca za odsudne borbe protiv NOVJ. Međutim, to „jedinstvo” kontrarevolucionarnih snaga bilo je veoma kratkog daha. Nisu uspeli čak ni da se formacijski organizuju i prestruje, a već su morali u panici da zajedno sa Nemicima napuštaju teritoriju Srbije. Zanimljivo je da se neposredno pre potpunog objedinjavanja kvislinških i četničkih snaga (noću 28/29. avgusta 1944), u istom tom selu (Pranjani), spustila u štab Draže Mihailovića nova Američka vojna misija. Šef misije, pukovnik Mak Daul obilazio je tada sa Dražom Mihailovićem pojedina sela i prisustvovao zborovima seljaka radi podizanja narušenog ugleda četničkog

¹⁸⁰ *Izdajnik*, 46; Arhiv SUP Srbije, Zapisnik o saslušanju M. Nedića, 3. II 1946. — B. Kostić, n. d., 164.

¹⁸¹ P. Martinović, n. d., 367; B. Kostić, n. d., 164. — Kostić tvrdi da je delegat SDK bio kapetan Radosav Protić; SDS, major Ljubiša Mikić, Sr. gr. s. major Dragiša Jeftić: „Sva tri delegata primljena su 6. septembra na sastanak kod Draže Mihailovića, kome su prisustvovali i potpukovnici Mirko Lalatović i Luka Baletić.”

¹⁸² B. Kostić, n. d., 166.

¹⁸³ P. Martinović, n. d., 440.

pokreta.¹⁸⁴ Pored toga, primao je pojedine četničke vojvode, predstavnike profašističkih organizacija, predstavnike vlade Milana Nedića i nemačkih okupacionih vlasti. Sve sa težnjom da se spase četnički pokret, koji se pod udarcima NOVJ u Srbiji bližio svom kraju. Ali, ipak, sve je bilo kasno. Ni savez Nemci—Nedić—Draža Mihailović, ni dolazak Mak Daula — ništa nije pomoglo. Potpun poraz svih neprijateljskih snaga u Srbiji bio je na vidiku.

¹⁸⁴ *Izdajnik*, 305. — Pred Vojnim sudom u Beogradu, na saslušanju od 10. do 15. juna, Draža Mihailović je izjavio da mu je Mak Daul, po dolasku u Pranjane, preneo sledeću poruku vlade SAD „Vaša borba sa Nemcima nas ne interesuje, vaše je da se održite u narodu. Ja sam došao da vam pomognem.”